

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA DİASPORA ERMENİLERİNİN ANAVATANA GERİ DÖNÜŞ ÇAĞRISINI YENİDEN OKUMAK

Hülya ERASLAN*

Gönderim Tarihi: 31.07.2023 - Kabul Tarihi: 31.08.2023

Eraslan, H. (2023). İkinci Dünya Savaşı sonrasında diaspora Ermenilerinin anavatana geri dönüş çağrısını yeniden okumak. *Etkileşim*, 12, 310-338
doi: 10.32739/etkilesim.2023.6.12.224

Bu çalışma araştırma ve yayın etiğine uygun olarak gerçekteŐirilmiŐtir.

Öz

Bu çalıŐmanın konusu, İkinci Dünya Savaşı sonunda Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde baŐlatılan Sovyet Ermenistan'a göç çağrısının Türk ve İngiliz arşiv belgelerine göre yeniden okumasının yapılmasıdır. Bu okumalar ışığında Türkiye'deki Ermeni cemaatinin göç çağrısına tepkisinin anlaşılması için dönemin Türk ve Ermeni basınındaki değerlendirmelerinden de yararlanılacaktır. Ermeni literatüründe "büyük geri dönüş", "anavatana geri dönüş" olarak tanımlanan bu göç hareketi 1946-1949 yılları arasında Ortadoğu başta olmak üzere Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan yaklaşık 90 bin diaspora Ermenisinin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne gitmesiyle sonuçlanmıŐtır. Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'nı kazanan taraflardan biri olmanın verdiği güvenle kendisini yeni dünya düzeninde politika belirleyici iki güçten biri olarak görmüŐtür. Savaş boyunca tarafsızlık politikasından ödün vermeyen Türkiye'den de Sovyet Ermenistan'ına göç kampanyasını baŐlatarak hesap sormuştur. Sovyetler Birliği "anavatana geri dönüş" çağrısını Türkiye'den talep ettiği toprakları meŐrulaŐtırabilmenin aracı olarak kullanmıŐ ve çıkarları doğrultusunda Ermeni Sorunu'nun yeniden ortaya çıkmasını tasarlamıŐtır. Batılı ülkelere süreç içerisinde Türkiye'nin yanında yer almaları sonucunda Sovyetler Birliği isteğini elde edemediği gibi Ermenistan'a göç edenleri de hayal kırıklığına uğratmıŐtır. Bu göç hareketini başından beri destekleyen diasporadaki Ermeni örgütlenmeleri -kilise, siyasi partiler, komiteler- Sovyet giriŐiminin başarısızlığı karşısında hüsrana uğramışlardır. Bu çalışmada İngiliz ve Türk arşiv belgeleri ve gazete haberleri için tarihsel ve betimleyici araştırma tasarımı ve niteliksel içerik analizden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Ermenistan Sovyet Sosyalistler Birliği, göç çağrısı, anavatana göç, büyük göç.

* Doktor Öğretim Üyesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, Türkiye.
heraslan12@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9938-968X

REREADING THE CALL FOR DIASPORA ARMENIANS TO RETURN TO MOTHERLAND AFTER THE SECOND WORLD WAR

Hülya ERASLAN*

Received: 31.07.2023 - Accepted: 31.08.2023

Eraslan, H. (2023). İkinci Dünya Savaşı sonrasında diaspora Ermenilerinin anavatana geri dönüş çağrısını yeniden okumak. *Etkileşim*, 12, 310-338
doi: 10.32739/etkilesim.2023.6.12.224

This study complies with research and publication ethics.

Abstract

The subject of this study is the rereading of the call for immigration to Soviet Armenia, which was initiated under the leadership of the Soviet Union at the end of the Second World War, according to the Turkish and British archival documents. Considering these readings, the evaluations of the period in the Turkish and Armenian press will also be used to understand the reaction of the Armenian community in Türkiye to the call for immigration. This migration movement, which is defined as the "great return" and "return to the homeland" in Armenian literature, resulted in the departure of approximately 90 thousand diaspora Armenians living in the Middle East, Europe, and the United States between 1946-1949 to the Armenian Soviet Socialist Republic. With the confidence of being one of the winners of the Second World War, the Soviet Union saw itself as one of the two policy-making powers in the new world order. Türkiye, which did not compromise on its neutrality policy throughout the war, was held to account by launching a immigration campaign to Soviet Armenia. The Soviet Union used the call for "return to the motherland" to legitimize the lands it demanded from Türkiye and designed the re-emergence of the Armenian question in line with its interests. As Western countries sided with Türkiye in the process, the Soviet Union could not get what it wanted and disappointed those who immigrated to Armenia. The Armenian organizations in the diaspora - the church, political parties, and committees - that supported this immigration movement from the beginning were frustrated by the failure of the Soviet attempt. This study uses historical design research, descriptive design research, and qualitative content analysis for British and Turkish archival documents and newspaper news.

Keywords: World War II, Union of Soviet Socialists of Armenia, call for immigration, immigration to the motherland, great immigration.

* Assistant Professor/PhD, Ankara University, Language and History-Geography Faculty, Ankara, Türkiye.
heraslan12@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9938-968X

Giriş

Ermeni Sorunu, İkinci Dünya Savaşı sona ererken Sovyetler Birliği aracılığıyla Türkiye'nin ve dünyanın gündemine yeniden sokulmaya çalışıldı. Altı yıl süren yıkıcı savaşın ardından galip çıkan Sovyetler Birliği yeni düzeninin kurucu aktörlerinden biri olarak dünyadaki egemenlik alanını genişletme ve komünist ideolojiyi yayma siyasetini benimsemişti. Savaş sırasında Türkiye'nin tarafsızlık politikasından hoşnut kalmayan Sovyetler Birliği, bu davranışın bedelini Türkiye'ye güvenliğini tehdit ederek ödetme çabasındaydı. Uluslararası konferanslarda Boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'da toprak talebi Türkiye'nin savaş sonrasında da teyakkuzda kalmasına ve Batılı ülkelerin yanında konumlanmasına neden olmuştu.

Sovyetler Birliği'nin Kars ve Ardahan'ı istemesi, bu isteğini meşru kılmak adına da diasporada yaşayan Ermenileri, "anayurtları" olduğunu iddia ettiği bölgeye davet etmesi sonucu 1946-1949 yılları arasında başta Ortadoğu olmak üzere Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden yaklaşık 90 bin Ermeni, "Büyük Ermenistan'ı kurmak" hayaliyle büyük bir göç hareketine girişti. Dünyanın dört bir tarafına dağılan Ermeni toplumunu geri döndürme propagandası için Sovyetler Birliği, tüm dünyadaki Ermeni komitelerini, din adamları aracılığıyla kiliseleri ve Ermeni siyasi partilerini devreye soktu. Sovyetler Birliği yürüttüğü kampanyayla Sovyet Ermenistan'ına gelecek Ermenilere adeta bir cennet vadedinde bulundu. Dünyanın çok farklı bölgelerinde yaşayan, ekonomik durumları ve eğitim düzeyleri ortalamanın altında olan Ermeniler, yerleşmiş oldukları ülkenin vatandaşlığından vazgeçerek daha kaliteli hayat koşullarında "anavatanlarında" yaşamak üzere yola çıktılar.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet Ermenistan'ına yapılan göçlerin en büyüğü olma özelliğini taşıyan Ermeni göçüne ilişkin bilgiler hem dünya siyasetine yön veren hem de göçe insan veren devletlerin arşivlerinde kayıt altına alınmıştır. Bu çalışmada 1946-49 Ermeni göç hareketine ilişkin Türk ve İngiliz arşivlerinde yer alan belgeler üzerinden "anavatanına geri dönüş" hareketinin yeni bir okuması yapılacaktır. Bu makale ile amaçlanan 1946-49 Ermeni göç hareketinin arşiv belgelerinden elde edilen bilgilerle eksik kalan yönlerin tamamlanmasıdır.

1946-1949 Sovyet Ermenistan'ına göç çağırısı, dönemin Türkiye Cumhuriyeti yönetimince yakından takip edilmiştir. Çalışmada kullanılan T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ne (BCA) ait belgeler kurumdan dijital olarak elde edilmiştir. Bu belgelerin pek çoğu yakın zamanda yayımlanmıştır. Dönemin Türk Ermeni basını hakkındaki değerlendirmelerini içeren Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü'ne ait belgelerin özgün nüshalarına ulaşılmıştır.¹

Büyük devlet olmanın bilgi toplamaktan geçtiğini çok iyi bilen İngiltere, 19. yüzyılın başından beri Ermeni Sorunu ile ilgili gelişmeleri yakından takip etmiş, konuyla ilgili raporlar tutmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Rusya'nın gerçek-

¹ Rifat Bali, söz konusu belgeleri *Cumhuriyet Arşivleri Belgelerine Göre Türk Ermeni Basını* yazısında yayımlamıştır (bkz.: Bali, ty.).

leştirdiği Boğazlarda üs ve Ermeniler aracılığıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nden toprak talepleri, İngiltere'nin konuyu ve bölgeyi daha sıkı takip etmesine yol açmıştır. İngiliz arşiv belgeleri göç hareketinin gizli kalmış tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Göç hareketine ilişkin aktörler, Türkiye'deki halkın ve basının göç hareketine karşı tutumu, göçün kaybedenlerinin hikâyeleri arşiv belgelerine yansıyan konular arasındadır. İngiliz arşiv belgelerinde Ermeni göç hareketi ve Türkiye'deki basın -Türk ve Ermeni basın- ile ilgili önemli tespitler yapılmıştır. Bu belgeleri anlamlandırabilmek ve göçe dair gelişmeleri anlamak için dönemin Türk ve Ermeni basınındaki haber ve köşe yazılarıyla ilgili birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. İngiliz arşivinden elde edilen Ramgavar Partisi'nin 8. Kongre Raporları İkinci Dünya Savaşı sonrası bu göç hareketinin ve Ermeni Sorunun üç önemli Ermeni siyasi partisinden -Taşnak, Hınçak ve Ramgavar- birisi tarafından ne anlama geldiğinin net anlaşılması için önemlidir ve yapılan literatür taramasında bu arşiv belgesine başka bir araştırmada henüz rastlanmamıştır.

Çalışmada tarihsel ve betimleyici araştırma tasarımından ve niteliksel içerik analizinden yararlanılmıştır. Tarihsel araştırma tasarımı, geçmiş nesnel ve doğru bir şekilde yeniden kurmak için yapılır. Temel veri kaynakları da kitaplar, belgeler, gazeteler, dergiler ve film arşivleridir (Erdoğan, 2003, s. 148). Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonrası diaspora Ermenilerinin Sovyet Ermenistan'a göçü ile ilgili İngiliz ve Türk devlet görevlileri tarafından tutulan raporlar, dönemin Türk ve Ermeni basınındaki haber ve köşe yazıları, temel veri kaynaklarını oluşturur. Bu veri kaynakları incelenirken de betimleyici araştırma tasarımından ve niteliksel içerik analizinden yararlanılmıştır. Betimleyici analizde olayın ne olduğu tanımlanmaya çalışılır, olaylar ve ona ilişkin gelişmeler tasvir edilir. Doğrudan alıntılara çok fazla yer verilir ve belgelerde yer alan bilgiler sistematik bir biçimde incelenir. Betimleyici analiz, konu ile ilgili yapılacak daha sonraki pek çok tasarım için veri tabanı oluşturur (Erdoğan, 2003, ss. 138-140). Bu makalede de Türk ve İngiliz arşiv belgeleri kendi içinde kategorileştirilmiştir: Sovyet Ermenistan'a göçü destekleyen aktörlere -siyasi partiler, dini kurumlar ve liderler, komiteler- ilişkin belgeler, göç hareketi ile ilgili basın hakkında tutulan raporlar, göçün hareketinin başarısızlığı ile ilgili belgeler üzerinden söz konusu olay yeniden okunmuştur. Yine birincil ve ikincil kaynaklardan Türk ve Ermeni basınından kategorileştirilen başlıklar ve göç hareketi ile ilgili haber ve yorumlar niteliksel olarak incelenmiştir.

İlgili İncelemeler

1946-49 Sovyet Ermenistan'a göç çağrısı yurt içindeki ve yurt dışındaki akademik çalışmalarda farklı yönleriyle ele alınan konulardan biri olmuştur. Sovyet Ermenistan'ına göç kampanyasının doğrudan uluslararası ilişkilerin alanına girmesi, Ermeni Sorunu olarak iddia edilen savların Türkiye ve dünya kamuoyuna yeniden hatırlatılması ve göç çağrısının pek çok devletin ulusal güvenliğini ilgilendirmesi konuya olan akademik ilgiyi açıklar niteliktedir.

Arşiv belgelerine dayalı klasik tarih incelemeleriyle başlayan araştırmalar son dönemde yerini sosyal tarih çalışmalarına bırakmıştır. Süleyman Seydi'ye ait *Sovyetler Birliği'nin Ermeniler için Başlattıkları 'Anavatana' Dönüş Projesi* isimli çalışmada Ermeni Sorunu üzerinden konu ele alınmış, Rusya'nın 19. yüzyıldan beri Osmanlı topraklarında yürütmüş olduğu politikalar ve siyasi gelişmeler İkinci Dünya Savaşı'nın bitişine kadar eleştirel bir dille, tarihsel bir anlatı içerisinde incelenmiş ve çalışmada ağırlıklı olarak Amerikan arşiv belgeleri kullanılmıştır. Ayten Sezer Arıç'ın "İkinci Dünya Savaşı'nın Ardından Sovyetler Birliği'nin Yeni Ermenistan Kurma Girişimleri" başlıklı makalesinde ise Türkiye'den toprak koparmak amacıyla Sovyetlerin, Ermenistan'a göç hareketini başlattığı ve Ermeni teşkilatlarının da desteğiyle "sunî Ermenistan" kurma girişimi iddiası yer almaktadır. Çalışmada Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) arşivindeki belgeler kullanılmıştır. Rifat Bali'nin *Ermenistan'ın "Anavatana Geri Dönüş Çağrısının" Diaspora Ermenilerine ve Türkiye'ye Etkisi* başlıklı çalışmasında Sovyet Ermenistan'a göç çağrısını ve sonrasındaki gelişmeleri Türk ve Ermeni basınındaki haber ve köşe yazıları üzerinden incelemiştir. Bali aynı zamanda *Cumhuriyet Arşivleri Belgelerine Göre Türk Ermeni Basını* yazısında da konuyla ilgili belgeleri yayımlamıştır. *Sovyetlerin Ermeni Kartı: San Francisco Konferansı* isimli çalışmada Hakan Güngör, Rusya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası geleneksel politikasına geri döndüğünü öne sürerek bütün dünyadaki Ermenileri, Sovyet Ermenistan'ına çağırmasını Doğu Anadolu'dan toprak talebi için zemin hazırlama çabası olarak değerlendirmiştir. Sovyetlerin, San Francisco Konferansı'ndaki Ermeni Ulusal Komitesi'ni devreye sokarak Türkiye'deki Ermeni azınlık için Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den daha güvenli bir sığınak olduğunu anlatan bildiri hakkındaki bilgileri Amerikan arşiv belgeleri aracılığıyla araştırmacıların dikkatine sunmuştur. Türk Ermeni basınının ve cemaatinin bildiri karşısındaki tutumunu da dönemin Türk basınında çıkan Ermeni basını ile ilgili haber ve köşe yazıları üzerinden anlatmıştır.

Nélida E. Boulgourdjian'ın *Political Uses of Religion in Complex Contexts. The Soviet Republic of Armenia and the Armenian community in Argentina during the beginning of the Cold War (Karmaşık Bağlantılarda Dinin Siyasi Kullanımları. Soğuk Savaş'ın başlangıcında Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti ve Arjantin'deki Ermeni Toplumu)* isimli makalesi Arjantin Ermenilerini konu edinse de Soğuk Savaş döneminde diasporanın anavatana bağ kurmasında Apostolik Kilise'nin rolünü ve Ermeni siyasi partilerin Sovyet Ermenistan'ına ve "anavatana dönüş kampanyasına" karşı tutumunu incelemesi açısından önemlidir. *The "Akhpars": A Social History of the Mass Migration of Diaspora Armenians to Soviet Armenia, 1946-49 ("Akhparlar": Diaspora Ermenilerinin Sovyet Ermenistan'ına Kitleleşme Göçünün Sosyal Tarihi, 1946-49)* isimli doktora tezinde Pauline Mari Pechakjian, Amerika Birleşik Devleti'ndeki ve Ermenistan'daki göçmenler veya onların doğrudan soyundan gelen yirmi beş kişiyle gerçekleştirmiş olduğu mülakatlarla bir sosyal tarih çalışması yapmıştır. Bu çalışmada "geri dönüş" sırasındaki ve sonrasındaki göçmenlik deneyimleri ortaya konmuş, "aidiyet sorunları", "kültürlerarası çatışmalar", diaspora "anavatana" ilişkileri ve küreselleşmiş dünyada

göç uygulamaları gibi temalar işlenmiştir. Pechakjian kişisel anlatılar üzerinden yola çıktığı çalışmasında şu gerçekliğe dikkat çeker: Sovyet yetkililer ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yurtsever vatandaşları kampanyayı bir başarı olarak değerlendirse de göçmenlerin kişisel ifadeleri bunun aksini göstermektedir. Jo Laycock, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan göç hareketine ilişkin iki farklı çalışma kaleme almıştır. *Armenian Homelands and Homecomings, 1945-9 The Repatriation of Diaspora Armenians to the Soviet Union, Cultural and Social History (Ermeni Anayurtları ve Yurda Dönüşler, 1945-9 Diaspora Ermenilerinin Sovyetler Birliği'ne Geri Dönüşü, Kültürel ve Sosyal Tarih)* adlı çalışmasını Ermeni Ulusal Arşivi üzerine kurmuştur. *Survivor or Soviet Stories? Repatriate Narratives in Armenian Histories, Memories and Identities (Hayatta Kalanlar mı yoksa Sovyet Hikâyeleri mi? Ermeni Tarihinde Ülkeye Dönüş Anlatıları, Anılar ve Kimlikler)* adlı makalesinde Laycock "anavatana geri dönüş" anlatılarını post-bellek² kavramı üzerinden incelemektedir. Geri dönüş çağrısına kulak veren ama yaşadıklarından memnun olmayıp Sovyet Ermenistan'ından ayrılan kişilerin öyküleri dikkat çekicidir. Tsolin Nalbatian'ın *Armenians Beyond Diaspora Making Lebanon Their Own (Diasporanın Ötesindeki Lübnan'ı Sahiplenen Ermeniler)* isimli kitabında yer alan *The Homeland Debate, Redux: The Political-Cultural Impact of the 1946-1949 Repatriation to Soviet Armenia (Vatan Tartışması, Yeniden Canlanma: 1946-1949'da Sovyet Ermenistan'ına Geri Dönüşün Siyasi-Kültürel Etkisi)* adlı çalışması da en büyük Ermeni diasporasının bulunduğu Lübnan'daki Ermeniler aracılığıyla "anavatana dönüş hikâyesini" anlatır.

Ermeni Diasporası: Büyük Göç'e Doğru

Günümüz diaspora anlayışına göre bir topluluğun diaspora oluşturması için sadece anavatandan uzak bir coğrafyada yaşıyor olması yeterli değildir. Bir diasporanın oluşabilmesi için anavatandan uzak en az iki ya da daha fazla coğrafi alana göç edilmiş olmasının dışında, anavatanla ilgili yaşantının da dâhil olduğu toplumsal bir hafızaya, idealize edilmiş bir anavatan algısına sahip olması, bu anavatana geri dönme arzusu, güçlü bir etnik bilinç, yaşanan ülkeye kendini kabul ettirme, katkı sunma çabası ve anavatan dışında dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan ırkdaşları ile dayanışma içinde olması gerekmektedir (Cohen, 1996, s. 515). Bu verilere dayanarak temel olarak diasporaları oluşturan üç etken olduğunu söyleyebiliriz: Göç, anavatan algısı ve kimlik sorunu. Ermeni diasporası bu özelliklere tamamen sahip topluluklardan biridir. Dünya üzerinde pek çok ülkeye dağılmış olan Ermenilerin en kalabalık nüfusa sahip oldukları ülke Rusya'dır ancak burada diaspora oluşturacak yeterli bir anavatan algısı bulunmamaktadır. Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin diaspora olarak algılanmadığı diğer ülkeler ise Türkiye, İran ve Gürcistan'dır. Zira bu ülkeler,

² İlk defa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Marianne Hirsh tarafından kullanılan post-bellek kavramı birebir yaşamadıkları halde ebeveynler ya da önceki nesiller tarafından sonraki kuşaklara aktarılan travmatik deneyimler olarak tanımlanmaktadır (Sezgintürk, 2019, s. 1547).

çok uzun zamandır Ermenilerin yerleşik olduğu bölgelerdir ve diaspora oluşumunda etkili olan göç, anavatan algısı ve kimlik sorunu gibi etkenler burada yaşayan Ermeniler için geçerli değildir. Bu ülkelerin dışında Ermeni diasporasının en yoğun olduğu ülkeler ABD, Fransa, Ukrayna, Suriye, Lübnan, Arjantin ve Polonya'dır. Ancak son yıllarda Suriye'de yaşanan iç savaş ve Ukrayna-Rusya Savaşı, bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin yoğun göçüne neden olduğu için son durum hakkında net bir bilgi vermek zordur.

1946-49 yılları arasındaki Sovyet Ermenistan'a göçün, "büyük geri dönüş"³, "anavatana geri dönüş"⁴ olarak kavramsallaştırılmasındaki amaç, 1915 Ermeni tehciri ile Osmanlı topraklarından farklı ülkelere göç eden tüm Ermenilerde o zamana kadarki en büyük ve en önemli anavatana geri dönüş olduğu inancını yaratmaktır. Diasporadaki Ermeni toplumu için "anavatana" geri dönüş hareketi 1920'lerde başlamıştır. 1921-1936 yılları arasında Balkanlar'dan, çok az Fransa'dan ve Orta Doğu'dan toplamda 42 bin Ermeni anavatana göç etmiştir. Bu sayı 1950'lerde 4 bin, 1962 ile 1972 yılları arasında 26 bin ve 1970'lerde birkaç bin kişi şeklinde devam etmiştir (Panossian, 2006, s. 360). Sovyet yetkilileri İkinci Dünya Savaşı sonrası Kafkasya coğrafyasındaki planlarını harekete geçirebilmek adına diaspora Ermenileri için idealize edilmiş bir Ermenistan'a geri dönüş propagandası yürütmüştür. Sovyet otoriteleri tarihi Ermenistan toprakları olarak iddia edilen Kars ve Ardahan'ı alıp, oradaki yaşam koşullarını da iyileştirerek Büyük Ermenistan'ı kurmayı Ermenilere vaat etmişti (Laycock, 2016).

Razmik Panossian'a göre "geri dönüş" aslında yanlış bir adlandırmadır. Çünkü Sovyet Ermenistan'ına geri dönenlerin yüzde 90-95'i Osmanlı topraklarından dünyaya göç eden Ermenilerdir. Atalarının ya da kendilerinin bir geçmişi olmayan bu topraklara geliş, vatanseverlik duygusuyla iyi ekonomik fırsatların birleşiminden kaynaklanmıştı (2006, s. 361). Oysa hiçbir geri dönüş bu kadar zor olmamıştı (Hayrenadardz.org):

(...) Temmuz 1946'da ilk kabile Beyrut'tan ayrılarak Batum'a ulaştı ve buradan geri dönenler trenle Ermenistan'a nakledildi.

Anavatan hakkında duydukları ve hayal ettikleri, Ermeni gerçekliğinden kökten farklıydı. Vaat edilen yeni binalar yerine vatandaşlar ya yerel halkın evlerine ya da yerleşim amaçlı olmayan binalara sığındı. Vaat edilen tokluk yerine ekme kuyrukları ve boş dükkanlar karşısında hayrete düştüler. Şehirlerde yaşayan zanaatkârlar, kendilerini hiçbir işlerinin olmadığı ve dolayısıyla geçim kaynaklarının olmadığı kırsal yerleşim yerlerinde buldular. Ovalarda yaşayanlar dağlık bölgelere, ovalarda yaşayanlar dağlık bölgelere gönderildi.

Gelenlerin neredeyse çoğu korkunç koşullarda yaşamaktan ve siyasi rejimin baskısından yılmışlar ve seslerini çıkartınca da Orta Asya'ya ve Sibiryaya sürgüne gönderilmişlerdi (Panossian, 2006, s. 361). 1946 yılında Suriye, Lübnan

³ Ermenice literatürde *Մեծ հայրենաստորություն* [Metz hayrenadardzutyun] olarak kullanılmaktadır.

⁴ Ermenice literatürde *Երդարթ* [nergağt] olarak kullanılmaktadır.

nan, Bulgaristan, İran, Romanya ve Yunanistan'dan 50 bin 198 kişi; 1947'de Suriye, Lübnan, Irak, Yunanistan, Fransa, Mısır, Filistin ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 35 bin 422 kişi; 1948 yılında Romanya ve Mısır'dan 3 bin 92 kişi; 1949 yılında ise Amerika Birleşik Devletleri'nden 162 kişi "anavatan" söylemi aracılığıyla Sovyet Ermenistan'ına yerleştirilmiştir (Hayrenadardz.org).

Yakın tarihin en büyük felaketlerinden biri olan ve kayıtlara topyekûn çarışma olarak giren İkinci Dünya Savaşı tüm insanlığı sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi bakımdan derinden etkiledi. Bu savaşta yarısından çoğunu sivillerin oluşturduğu 40 milyonu aşkın insan hayatını kaybetti (Tekeli & İlkin, 2014; Archer ve diğerleri, 2021). Stratejik konumundan dolayı Müttefik ve Mihver Devletleri'nin savaş boyunca ilgi odağı olan Türkiye, bu savaşta topraklarına doğrudan bir saldırı olmadıkça savaşın dışında kalmayı ve halkını savaşın büyük yıkımından korumayı temel politikası olarak belirledi⁵ (Armaoğlu, 2004, ss. 407-413; Burçak, 1983; Aydın, 2001, ss. 399-475). Türkiye'nin yürütmüş olduğu denge politikasının hesabı daha savaş bitmeden Sovyetler Birliği tarafından uluslararası arenada sorulmaya başlandı. 1946-49 yılları arasında diasporada yaşayan yaklaşık 90 bin Ermeni'nin Sovyet Ermenistan'ına göç hareketi, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye tarafsızlık politikasının bedelini ödetme stratejilerinden biri oldu.

Sovyetler Birliği, 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'nden İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışına kadar uluslararası arenada arka planda yer alan bir devlet görünümündeyken, 1945 yılında savaşın kazanan tarafında yer almasıyla birlikte dünya siyasetinde politika belirleyici, yayılmacı ve emperyalist bir devlet haline dönüştü. Savaş sonrasında oluşan iki kutuplu dünyada komünizmi yayma politikasından hareketle üç farklı bölgede -Avrupa, Orta Doğu ve Uzak Doğu- faaliyetlere girişti. Aynı zamanda İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinden de çeşitli baskı ve oyunlarla Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve Doğu Akdeniz'e inmek için çaba sarf etti (Armaoğlu, 2004, s. 424).

İki dünya savaşı arası dönemde Ermeni Sorunu, 'Büyük Güçlerin' ilgi odağı olmaktan çıkmıştı: Bunun nedeni büyük ölçüde Sovyetler Birliği ile İngiltere arasındaki çekişmenin azalması ve Sovyetlerin kendi iç gündemiyle ilgilenmesiydi (Seydi, 2003). Diaspora Ermenilerini kitlesel olarak Sovyet Ermenistan'ına çağırarak ve gelecek olanlar için Türkiye'den toprak talebinde bulunmak Ermeni Sorunu'nun İkinci Dünya Savaşı'nın hemen bitiminde Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde yeniden gündeme gelmesi anlamına geliyordu. Nitekim diaspora Ermenileri Sovyet isteklerinin ardından Türkiye'den toprak taleplerini San Francisco'da yeniden gündeme getirdiler.

⁵ İkinci Dünya Savaşı, 1939-1943 (Almanya'nın güçlü olduğu yıllar) ve 1943-1945 (Müttefik devletlerinin güçlü olduğu yıllar) dönemi olarak ikiye ayrıldığında bu süreçte güçlenen taraflar Türkiye'nin savaşa girmesi için baskı yapmış, zayıf olansa savaş dışı kalmasına rıza göstermiştir. Tam anlamıyla bir denge politikası yürüten Türkiye, savaşın gidişatı içinde kimi zaman tarafların birine, kimi zaman da diğerine yeşil ışık yakmışsa da savaşın dışında kalmayı başarabilmişti (Armaoğlu, 2003, ss. 407-413).

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan uzak durmaya çalışması ve izlediği denge politikasının yarattığı sıkıntılar Yalta Konferansı'nda Stalin'in Montreux Antlaşması'nın yeniden düzenlenerek Boğazlar üzerinde egemenlik hakkını istemesiyle ortaya çıkmıştı. Sovyetler Birliği, önce 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı yenilemeyeceğini açıklamış ve ilişkilerin devam edebilmesi için Türkiye'nin Doğu sınırında değişiklik yapılarak Kars ve Ardahan bölgelerinin kendisine terk edilmesini, Boğazlarda ortak savunma sağlamak için Sovyetler Birliği'ne üs verilerek Montreux'nün yeniden gözden geçirilmesini talep etmişti. Bu istekler Sovyetler Birliği'nin 1940 yılında Mihver devletlerin yanında savaşa katılması karşılığında Almanya'dan istediklerinin aynısıydı. Stalin toprak ve üs isteklerini o dönemde de gerçekleştirememişti (Aydın, 2001, ss. 472-475; Toker, 1971, s. 54).

Sovyet politikasında Türkiye'yi güç duruma düşürecek başka planların da yapıldığı anlaşılmaktadır. 1940 yılının ortalarından itibaren Sovyetler Birliği savaşın gidişatından duyduğu endişeden dolayı Kafkaslardaki siyasetini değiştirdiği bilgisi belgelere yansımıştır. Türklere karşı I. Petro döneminden beri kullandığı Ermeni kartını Sovyetler Birliği, bu kez II. Dünya Savaşı sırasında yeniden oynamayı deneyecektir. Olası bir Türk-Rus savaşı sırasında sadece Ermenileri değil Kürtleri de harekete geçirerek Türkiye'ye karşı kullanabileceği tüm unsurları "Paks Kafkasya" altında toplamaya çalıştığı arşive düşen bilgiler arasındadır (BCA, 571/35357-138982-3; 12.07.1945):

Emin bir menbada verilen malumata göre iki sene evvel Ermenistan'daki milliyetperver (eksik) ve Katolikos dahi dahil olmak üzere ruhani ermeni rüesasını imha eden Sovyet hükümetinin altı aydan beri siyasetini değiştirdiği ve Kafkasyadaki radyo merkezlerinden ermeni milliyetperverliğini ve mefkurelerini teşvik eder mahiyette propagandalara başladığı, Rusyadaki diğer cemaatlere tatbik olunan muamele hilafına olarak katlolunan Katolikos yerine yeni bir reisi ruhani intihabı için Sovyet makamlarının delaletile bütün dünya Ermenilerine, her memleketten ikişer murahhas gönderilmek üzere, davetiyeler yollandığı ve Filistinden cemaat ve Patrikhane namlarına birer murahhasın tayin olunduğu anlaşılmıştır. Gerek Suriyede gerek buralarda bulunan ermeniler arasında revaç bulan komünist propagandasının son zamanlarda sık ....dığı ve bütün bu tahribatın gayesinin müstakbel bir Türk-Rus harbi için Ermenilerin elde bulundurulması olduğu ve Rusların bununla iktifa etmeyerek kürtler üzerinde de çalıştıkları ve Türkiyeye düşman bütün unsurları kendi tabirleri veçhile bir "Paks Kafkasya" formülü altında toplamağa savaştıkları (eksik) bu malumat zümresindedir.

Sovyet Ermenistan'ına Göç Çağırısı ve Aktörler

Diasporada yaşayan Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na gelmesine izin veren karar, Ermenistan Sovyet yönetiminin 25. kuruluş yıldönümünde, 21 Kasım 1945'te Stalin'in imzasıyla yayımlandı. Sovyet Ermenistanı'na gelmek isteyen Ermenilerin dönüşü SSC Halk Komiserleri Konseyince organize edilecek, Ermeni göçmenlerinin kabulü ve yerleştirilmesi ile ilgili komiteler kurulacak, anavatanına geri dönen Ermenilerin bireysel konut inşaatı için konut maliyetinin yüzde

50'si devlet kredisi ile karşılanacak, yurt dışından göç edenler mal varlıklarını yeni yerleşim yerlerine taşımaları için gümrük vergisinden muaf tutulacaktı.⁶ 5 Aralık 1945 tarihinde Rus haber ajansı TASS, tüm dünyadaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına dönüşünü organize edecek "Geri Dönüş Komisyonu"nun kurulduğunu duyurdu (Lundgren, 2020, s. 84).

Amerika'da yaşayan Ermeni örgütleri de 'Büyük Güçlerin' -Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa- gündemine sokma çabasına giriştiler. 19 Mart 1944 tarihinde New York'ta Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi kuruldu. Komite kısa sürede Amerika'nın farklı yerlerinde elliye yakın şube açtı. Bu komitenin temel amacı, diasporada yaşayan Ermeni toplumu içinde dayanışma ve iş birliği oluşturarak Sovyet Ermenistan lehine girişimler için Sovyetler Birliği'ne yardımlar düzenlemek ve anavatan hayaliyle Türkiye'nin Doğu topraklarını ele geçirip yeni bir devlet kurmaktır. Amerika Ermeni Milli Komitesi San Francisco Konferansı'na bir heyet yolladı. Ermeni Milli Heyeti, Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ne "Ermeni Halkının Davası" ve "Ermeni Sorunu Üzerine" başlıklı muhtıralar gönderdiler. Gönderilen muhtıralarda Türkiye topraklarının Sovyet Ermenistan'ına ilhakını, yurt dışında yaşayan ve anavatan olarak iddia ettikleri bu topraklara dönmeyi talep ediyorlardı⁷ (Ըրիստիտ Միլլոնյան, 2010, ss. 41-52; Güngör, 2021, ss. 165-182).

San Francisco Konferansı'nı izleyen *Cumhuriyet* yazarı Doğan Nadi, Ermeni Milli Komitesi'nin konferans boyunca nasıl bir propaganda ve halkla ilişkiler faaliyeti yürüttüğünü gezi sonrası kaleme almıştır: Amerika Milli Ermeni Komitesi, Türklerin zulmü altında inleyen Ermenilerin tamamıyla hür ve müstakil "Ermeni Cumhuriyeti" topraklarına göçmeleri gerektiğini talep eden dilekçelerini San Francisco Konferansı'na sunmuştur. Söz konusu kişiler konferans sırasında tüm delegasyon ve azalara esaslı bir Ermeni şehri (!) olan Kars, Ardahan ve civarının büyük Ermenistan'a ilhakını talep eden beyannameler dağıtmışlar, çeşitli gazetelerde Türkiye aleyhinde uydurma haberler ve yazılar kaleme almışlardır (*Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1945).

Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin dağılmasının sonra 1918-1920 yılları arasında Ermeni Devrimci Federasyonu (1890) yani Taşnaklar tarafından Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur. İki yıllık kısa ömründe Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşlar kendisi için yıpratıcı olmuş, 29 Kasım 1920'de Kızıl Ordu'nun Erivan'a girmesiyle sosyalist cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir. 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılmıştır (Alajaji, 2019, s. 69). Nélida E. Boulgourdjian, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra Ermeni cemaatinin, Sovyet Ermenistan'ını "anavatan" olarak benimsemeye başladıklarını ve bu sürecin diaspora ile Ermenistan arasındaki bağları

⁶ Bu belgeye "1946-1948 թվականներին «Մեծ հայրենասարձակըրմու»" Ermenice madde üzerinden *Wikipedia* aracılığıyla ulaşılmıştır. Belgenin Rusçadan Türkçeye çevirisi Prof. Dr. Birsen Karaca tarafından yapılmıştır.

⁷ Ermeni Ulusal Komitesi'nin Birleşmiş Milletler'deki istekleri karşısında Türkiye Ermenileri ve Türk basınından büyük tepki gelmiştir (Güngör, 2021, ss.174-176).

güçlendirdiğini belirtir. Diaspora ile Sovyet Ermenistan arasındaki en önemli zorluklardan biri farklı Ermeni siyasi partilerin Sovyet Ermenistan'ına karşı tutumudur. Taşnak Partisi Sovyetleşmenin etkisiyle yerinden edildiğinden komünizm karşıtıdır. Sovyet Ermenistan, Taşnak grubu için ulusal özlemlerin sulandırılması anlamını taşıyordu. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (1897) Sovyet Ermenistan'ını tek geçerli seçenek olarak görüyordu. Liberal yönelimli Ramgavar Partisi (1921) ise kurulduğu andan itibaren Ermenistan'ın Sovyetleşmesini desteklemişti. Öyle ki Ramgavar Partisi'nin Fransa'daki sözcüsü Arşag Çobanyan'a göre "Ermeni rejiminin mükemmel olmamasına rağmen, Ermenistan için tek seçeneğin, bir gün tam bağımsızlığını elde edebilmesi adına Rusya'nın etki alanına geçmesiydi (...)" . Çobanyan, Ermenistan'ın sovyetleştigi gün olan 29 Kasım'ın kutlanması gerektiğine inanıyordu (2019, ss. 371-372). Sovyet Ermenistan'a ilişkin farklı görüşleri olan bu üç siyasi parti de -Taşnaklar, Hınçaklar ve Ramgavarlar- "Sovyet Ermenistan'ına geri dönüş" çağrısını destekleme kararı almışlardır.

Taşnak Partisi olarak bilinen siyasal örgütlenme kendisini Sovyetler Birliği'ne karşı bir yere konumlarken Temmuz 1944'te bu karşıtlığından vazgeçtiğini yayın organı *Hayrenik* aracılığıyla açıklamıştır (Seydi, 2003). Yine Paris'te Rusça yayımlanan *Posledni'e Novosti (Последние новости)* gazetesinin 18 Eylül 1945 tarihli 261. sayısında yer alan haberinde, Bolşeviklere karşı olan Ermenilerin, Ermeni muhacirlerinin vatana dönmesine olumsuz bakmadığı bilgisi yer alır. Dahası Bolşeviklerle daima mücadelede bulunan "Taşnaklar, muhacirlerin vatana gitmesi taraftarıdır" yorumu yapılır (BCA, 030-10-0-108-715-15).

İngiliz arşivinden elde edilen Ermeni Liberal Demokrat Partisi'ne ait (Ramgavar) 8. Kongre Raporu, Sovyet Ermenistan'ına göçle birlikte Ermenilerin Büyük Ermenistan'ı kurma projelerinin planlarını ortaya koymaktadır. Ramgavarlar, Ortadoğu'da İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından dünyadaki aktif demokrat Ermeni güçlerini bir araya getirdiğini iddia ederek toplanmışlardır. ABD, Batı Avrupa, Balkan ülkeleri, Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin ve İran'da bulunan Ermeni diasporasındaki örgütlenmelerin delege ve temsilcilerinin katılımıyla, güncel siyasi atmosferde Büyük Güçlerin ve Birleşmiş Milletler'in dikkatini çekmek adına Ermeni diasporasının isteklerinin kabulünün sağlanması için oybirliği ile altı maddeden oluşan Türkiye ve tüm dünyadaki Ermenileri de ilgilendiren kararlar almıştır. Ermeni Liberal Demokrat Partisi üyeleri Ortadoğu'da adını açıklamadıkları bir yerde toplanmışlar ve aldıkları kararları, hükümete teslim etmek üzere İngiltere'nin Paris Büyükelçiliği'ne elden vermişlerdir. Bu kararların ilk dört maddesi insanlık barışının kurulmasına ilişkindir (FO, 371-67317):

Kazanılan zafer ve kurulacak barış üzerine:

1. Kongre, Birleşmiş Milletlerin Nazi ve faşist güçler karşısında bütün dünyada insanın ve insanlığın siyasal, sosyal ve yurttaşlık hakları için kazandığı zaferi selamlar.

2. Bu zaferin Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallığın ortak eylemi sayesinde mümkün olduğunu; gerçekleştirilen ortak eylemin, toplumsal ide-

olojilerin dışında, aynı politik hedeflere ulaşmak için yapıldığını kabul eder.

3. Uygarlığımızın altüst oluşundan doğan güçlülere rağmen, dünya barışının Büyük Güçler arasındaki anlaşma sayesinde güvencede olacağına; bu güçlerin sosyal doktrinlerindeki farklılıklara bakmadan nasıl askeri zaferi kazandırsa sosyal doktrinlerden arındırılmış siyasal bir uzlaşma ile barışı da kazanacaklarına inancını açıklar.

4. Aynı güçlerin ve Birleşmiş Milletler'in dikkatini barışın sadece adalet üzerine kurulabileceği gerçeğine dikkat çeker.

Beşinci ve altıncı maddeler ise doğrudan Ermeni istekleri üzerinedir. İnsanlık sorunu olarak gördüğü Ermeni Sorununun sona erdirilmesi için Ermenistan ve Ermenilere haklarının verilmesi gerektiğini iddia eder. Kongre kararlarına göre; Türkiye devletinin doğu sınırlarının içindeki vilayetler Türkiye Ermenistan'ıdır ve söz konusu vilayetler Türklerin egemenliğinden kurtarılmalı ve Ermeni Cumhuriyeti'ne bağlanmalıdır (FO, 371-67317):

5. Bir yüzyıldır uluslararası politika üzerinde ağır bir yük olan ve uygar insanlığın vicdanını derinden sarsan önemli sorunlardan birini sona erdirmek için Ermenistan'a ve Ermenilere haklarının verilmesi zamanı gelmiştir.

Bu adaletin sağlanması için gerekenler:

a) Türkiye Ermenistan'ındaki vilayetlerin artık Türk egemenliğinden kurtarılması.

b) Bu vilayetlerin Ermeni Cumhuriyeti'ne bağlanması. Özerk ve bağımsız Ermeni Cumhuriyeti, ülkede yaşayan ya da bütün dünyaya yayılmış Ermenilerin üzerinde anlaşığı her türlü rejim ve sosyal doktrinden bağımsız olarak, Ermeni devleti ve Ermeni ulusunun gelişimi, güvenliği ve varlığı için siyasal, coğrafi, ekonomik ve başka düşüncelerle ve hepsi Sovyetler Cumhuriyetler Birliği üyesi güçlü komşularına, siyasal olarak bağlıdır.

Ermeni Liberal Demokrat Partisi, Ermenilerin Türkiye'den talep ettikleri toprakların meşruluğunu öne sürmek için Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'ndan beri kendilerine söz verdiklerini, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenildiğini, Ermenilerin Lozan Antlaşması'nı geçici politik zorluklar nedeniyle kabul ettiklerini ve Sevr Antlaşması'nın Ermenilerin meşru haklarını kabul ve ilan eden bir antlaşma olarak ahlaki ve tarihi değerini hâlâ koruduğu iddiasını dile getirir (FO, 371-67317):

Kongre, talep edilen Ermeni vilayetlerinin sınırlarının Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen düşman güç Türkiye'nin usulüne uygun biçimde imzaladığı Sèvres Antlaşması'na göre ABD Başkanı Wilson'ın hakemliğinde belirlenmesi gerektiği görüşündedir. Bazı Büyük Güçlerin Ermeniler konusunda pek çok kere dile getirdikleri isteklerine ve Berlin Antlaşmasından beri verdikleri sözlere karşı ve Sèvres Antlaşmasında yer alan görüşlere karşın Lausanne Antlaşmasını geçici politik zorluklar nedeniyle kabul etmelerine rağmen Sèvres Antlaşması, Ermenilerin meşru haklarını kabul ve ilan eden Antlaşma olarak bütün ahlaki ve tarihi değerini korumaktadır.

Ermeni Liberal Demokrat Parti talep ettiği hakları hangi ilkelere dayandığının açıklamasını yaparken, Ermenilerin Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda müttefik güçlere verdiği desteği ve savaş sırasında kaybettiği insan sayısını hatırlatarak Büyük Güçlerin Sevr Antlaşması'nda kendilerine verdikleri sözle-

rin yerine getirilmesini ister. Ayrıca metinde dünyanın farklı yerlerine dağılmış bulunan Ermenilerin pek çoğunun ekonomik, ahlaki, sosyal ve politik açıdan sorunlarla karşı karşıya kaldıkları ve pek çoğunun yaşadıkları ülkenin yurttaşlığına hâlâ alınmamış olduğu eleştirisi de yer alır. Kongre metinlerinde öteki Büyük Güçler olarak tanımladığı Büyük Britanya ve Fransa'nın da Sevr Antlaşması'nda olan imzalarını hatırlatarak Ermeni Sorununun çözümü için üzerlerine düşen görevlere dikkat çeker (FO, 371-67317):

Ermeni Liberal Demokrat Partisi daha önceki bütün kongrelerinin politik programına sadık kalarak, 8. Kongresi'nde de ilan etmiş olduğu haklar şu ilkelere dayalıdır:

a) Ulusçuluk ilkesine,

Her türlü yabancı egemenliğine karşı tutsaklıktan kurtulma ilkesi,

Halkların kendi haklarına sahip olması ilkesi,

Birleşmiş Milletler'in dünya barışını tehlikeye sokan bütün durumları çözme yükümlülüğü nedeniyle Ermeni haklarının (cause) Ortadoğu'da barışı yakından etkilemesi,

b) Ermenilerin iki Dünya Savaşı'na Müttefikler ve Birleşmiş Milletler yanında katılması, Ermeni halkının gönüllüler ve askerlerle katıldığı uygarlık mücadelesinde verdiği bir milyon 500 bin şehitleri.

Bu kahramanca katılımın, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde ve general Allenby yönetiminde Filistin cephesinde takdir gören askeri önemi oldu.

Son dünya savaşında da benzer bir durum oldu: Dünya, Erivan Ermeni Sovyet Cumhuriyeti'nin asker, havacı, bahriye ve generallerinin Sovyetler Birliği, ABD, İngiliz Milletler Topluluğu, Fransa ve öteki Birleşmiş Milletler yanında düşmana karşı nasıl acımasız bir savaş yürüttüğünü unutmadı.

c) Genişletilmiş sınırları içinde daha çok nüfus barındıran Ermeni Cumhuriyeti Büyük Güçler için bir zorunluluktur; atalarının topraklarına dönme arzusunda olan dünyaya dağılmış yüzlerce bin Ermeni'nin istekleri Büyük Güçler tarafından dünyanın politik ve sosyal barışı için ciddi tehlike oluşturmadan göz ardı edilemez. Gerçekte bu Ermeniler, Ermeni milletinin hiçbir zaman unutmayacağı duygularla onları kabul eden ülkelerin cömertliğine rağmen ekonomik, moral, sosyal ve hatta politik açıdan zor koşullarda yaşamaktadırlar. Aralarından pek çoğu yaşadıkları ülkelerin yurttaşlığını alamamışlardır.

d) Ermenilerin Büyük Güçler tarafından özellikle Sèvres Antlaşmasında verilen sözlerin artık yerine getirilmesi hakkı. Bu aynı zamanda insanlığın iki Dünya Savaşı sırasında uğruna savaştığı ahlaki, yasal ve uygarlık sorunudur.

1. Ermeni Liberal Demokrat Parti kongresi Ermeni taleplerinin yerine getirilmesi ve bunlarla ilgili mutlak bir sonuç elde edilinceye kadar Büyük Güçler ve Birleşmiş Milletler nezdinde tek başına ya da öteki Ermeni örgütleri ile birlikte mücadele kararlılığındadır.

Kongre ayrıca, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'nin özerk ve bağımsız bir cumhuriyet olarak kendi girişimiyle ya da üyesi olduğu ve üyelerinin geleceği ile yakından ilgilenmesi gereken Sovyetler Birliği aracılığıyla, Ermeni taleplerinin Büyük Güçler ve Birleşmiş Milletler gündemine alınmasını resmen istemesini talep eder.

2. Kongre öteki Büyük Güçlerin Ermeni taleplerini destekleyeceklerine olan inancını ifade eder. Büyük Britanya ve Fransa Sèvres Antlaşmasının imzacısı ve imzalarına saygılı olarak, Birleşik Devletler doğru olan ve dünya barışına katkıda bulunacak her şeyin savunucusu olarak, Ermeni Sorunu'nun farklı liderler için ne ifade ettiğini ve Sèvres Antlaşması uyarınca Başkanları Woodrow Wilson'a düşen hakemlik görevinin en azından ahlaki yükümlülüklerini bilmezlikten gelmeyeceklerdir.

Sovyet Ermenistan'a göç konusunu gündemine alan bir diğer kurum Eçmiadzin Katoğikosluğu'dur. Stalinist rejim, 1938 yılından beri yedi yıl boyunca boş bıraktığı Katoğikosluk makamına Şubat 1945'te atama yapılması için seçimlerin yapılmasına izin vermiştir. Bu sayede Sovyetler Eçmiadzin kilisesinin gücünü kullanarak Batılı toplumlar ve Ermeni diasporası üzerinde propaganda yapabilecektir. 16-25 Haziran 1945 tarihlerinde diasporadan gelen Ermeni cemaat temsilcilerinin de katılımıyla gerçekleşen seçimde yeni Katoğikos, VI. Kevork Çörekçiyen (1945-1954) olmuştur. Başpiskopos Çörekçiyen "anavatana dönüş" hareketine büyük katkıda bulunmuştur. 9 Nisan 1945 tarihinde Stalin ile görüşmesi sırasında Türkiye'nin doğu topraklarını gündeme getirmiştir. Katoğikos, 27 Kasım 1945'te ABD, İngiltere ve SSCB Dışişleri bakanlarına gönderdiği nota Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'a verilmesi kararlaştırılmış olan toprakların Sovyet Ermenistan'a ilhakını talep etmiştir. (ԳԼՈՐԻԿ Չ ՆՈՐԽԱՅԻՐԻՋԼԱՍՄԻՆ; İter, 1999, s. 88; Bali, 2001, s. 356).

Bu seçime Türkiye Ermeni Patrikhanesi de davet edilmiştir. Patrikhane, dönemin Başbakanından izin alarak davete katılmıştır. *Marmara* yazarı Suren Şamliyan, Eçmiadzin'e giden Ermeni heyetinin seçimlerde kullanacağı oy hakkında, Türkiye Ermenilerinin fikrinin alınmadığını belirtmiştir. Bu nedenle gidenlerin Türkiye Ermenilerini temsil edecek bir heyet olmadığını açıkça ifade etmiş ve şahıslara ait sorumlulukları da peşinen reddetmiştir (*Vakit*, 27 Aralık 1945).

İngiliz Canterbury kilisesinin papazı Hewlett Johnson (1874-1966) İngiltere adına Eçmiadzin seçimlerine davet edilmiştir. Hristiyan komünist olarak bilinen Johnson'a, Stalin, Sovyetler Birliği ve müttefiklere olan desteğinden dolayı "Canterbury'nin Kızıl Papazı" lakabı verilmiştir.⁸ Erivan'dan ayrılmadan önce, 24 Haziran'da bir basın toplantısı düzenleyen Dr. Hewlett Johnson'a, *Armenian Progressive League of America* gazetesi muhabiri Patrick Selyan, San Francisco'daki konferans delegelerine sunulan Ermeni Ulusal Konseyi bildirisini hakkında ne düşündüğünü sormuştur. Dr. Johnson bu soruya "Türkiye'nin ilhak ettiği bölgelerin bir an önce Ermenistan'a iade edilmesi gerektiğine tamamen ve içtenlikle katılıyorum" yanıtını vermiştir (FO, 371-48795-30 Haziran 1945). *Tasvir*, "Kars ve Ardahan Ermenilere verilmeli imiş" başlığıyla Kızıl Papaz'ın açıklamalarından kısaca söz etmiştir (*Tasvir*, 29 Haziran 1945). Ziyad Ebuzziya, *Kızıl Papazın Hezeyanları* başlığıyla kaleme aldığı yazısında Nisan ayından beri Ermenilerin Türkiye'den toprak taleplerine başladığına ve her fırsatta radyo ve gazete köşelerinde isteklerini sıklıkla dile getirdiklerine dikkat çekerek bu işin birkaç Ermeni'nin şahsi meselesinden ibaret olmadığını, bu adamları sevk

⁸ Bkz.: (Hewlett Johnson, *Wikipedia*).

ve idare eden bir elin varlığının şüphesini uyandırdığına vurgu yapmıştır. Ebuzziya, Tass haber ajansının bir İngiliz papazına atfen yayınladığı saçmalıkların, Ermeni isteklerinin Rus taleplerinin kılık değiştirmiş şekilleri olduğunu açıklar. Ebuzziya, Kızıl Papazın beyanatını da kısaca özetler:

Türkiye şark vilayetlerini haksız olarak eline geçirmiş, buralarda bulunan Ermenileri tehcir etmiş, bu yüzden nüfusu azalmış, iktisadi hayat durmuş, bu haksızlığı tamir için geçen harpten sonra devletler bir program hazırlamışlar fakat tatbik edememişler. Dünyanın yeniden tanzim edildiği bugünlerde bu topraklar süratle Ermenistan (yani Rusya'ya) iade edilmeli imiş.

Bu konuşma ikinci kez Tass haber ajansı tarafından piyasaya sunulunca Ebuzziya bu meselenin artık ciddiyet kazandığına dikkat çeker. Sovyet ajansı olarak nitelendirdiği Johnson'ın Tass haber ajansı tarafından kullanılmasını, Rus-Ermeni isteklerinin sanki İngiltere'nin en mühim simaları tarafından desteklendiği imajını yaratma çabası olarak görür (Ebuzziya, 7 Temmuz 1945).

Türkiye'deki Türk ve Ermeni Basınının Göç Çağrısına Tepkisi

İkinci Dünya Savaşı Türk basını için de zorluklar getirmiştir. Hükümet denge politikası gereği kamuoyunun savaşın gidişinden etkilenip taraf tutmasını engellemek için gazetelerin Anadolu Ajansı'nın dış haberlerini kullanmasını zorunlu tutmuştur (Manka, 2008; Tekeli & İlkin, 2014, s. 555-562). AA Genel Müdürü Muvaffak Menemencioğlu'nun (1931-1944) Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun kardeşi olmasının dış haberlerin denge politikası doğrultusunda yönetimini kolaylaştırdığı düşünülebilir (Tekeli & İlkin, 2014, s. 559). Denetim kurallarına uymayan gazeteler Basın Kanunu'nun 50. maddesi gereği geçici kapatma cezalarına uğramışlardır. Savaş boyunca *Cumhuriyet* beş, *Tan* yedi, *Vatan* dokuz, *Tasviri Efkar* sekiz, *Vakit* iki, *Yeni Sabah* üç, *Akbaba* dört, *Son Posta* dört, *Haber* iki kez hükümet ya da sıkıyönetim kararıyla kapatılmıştır. Gazeteler bu yıllarda kâğıt sıkıntısını da yoğun biçimde yaşamışlardır. Kâğıt ithalatındaki sorunlar gazetelerin sayfa sayılarının sınırlanmasına yol açmış, bu da eleştiri konusu olmuştur (Koçak, 1986, ss. 511-513). Savaşın gidişatı doğrultusunda Alman etkisinin arttığı dönemde AA'da çalışan Yahudi çevirmenlerin işlerine son verilmiştir (Alemdar, 2001, ss. 129-131; Glasneck, 2018, s. 26). Savaşın bitimiyle değişen koşullar özellikle sol basını etkilemiştir. İngiliz belgelerine göre İstanbul'da Sovyetler Birliği'nin desteğiyle olduğu iddia edilen sol basın grubu (*Tan*, *La Turquie*, *Yeni Dünya*, *Görüşler*) Tan Olayları sırasında tamamen yok edilir (Alemdar, 2014, ss. 40; Öztekin, 2016, ss. 402).

Türk basını ile Türkiye'deki Ermeni basını arasındaki etkileşim Amerikan Ermeni Milli Konseyi'nin San Francisco Konferansı'nda dağıttığı bildiriyle başlar. Savaşın bitimine doğru Ermeni diasporası üzerinden Sovyetler Birliği'nin Ermeni Sorununu tekrar gündeme getirme çabası ve Doğu Anadolu'dan toprak talebinin uluslararası konferanslarda Türkiye'ye bir baskı unsuru olarak kullanılması, Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Amerikan Ermeni Komitesi'nin San Francisco Konferansı'nda iddia ettiği Türkiye'deki Ermeni azınlığı zulme uğrattığı

iftirası ve Sovyetler Birliği'nin Ermeniler için daha güvenilir bir sığınak olduğu, Türkiye'deki Ermeni azınlığın Sovyetler Birliği'ne gönderilerek yok olma tehlikesinden kurtulabileceği açıklamaları dönemin Türk basınında tepkiyle karşılanmıştır. Söz konusu gazeteler bu açıklamalarla ilgili olarak Ermeni cemaatiyle röportajlar yapıp, bildirinın asılsızlığını ortaya koymuşlardır. *Cumhuriyet* ve *Tasvir* de Türkiye'deki Ermenice yayım yapan *Jamanak* ve *Marmar*'nın Ermeni Komitesi'nin iddialarının saçmalık olduğu, din ve ırk ayrımı olmaksızın Ermenilerin Türkiye'de yasalardan eşit haklarla yararlandığı açıklamalarını sütunlarından Türk halkına duyurmuştur. 10 Mayıs 1945 tarihli *Tasvir*'de yer alan "Ermeni Komitesinin gülünç müracaatı karşısında İstanbuldaki Ermeni vatandaşların hayreti" başlıklı haberde Ermeni Patrikhanesi piskopos vekili Kevork Aslanyan⁹ ile Ermeni cemaati meclisi umumi reisi yedek yüzbaşı Andre Vahram'ın¹⁰ -her iki şahsın da fotoğrafı ilk sayfa konulmuştur- konu ile ilgili demeçlerine yer verilmiştir. Ermeni cemaatinin kanaat önderleri meçhul komitenin ahmakça müracaatı karşısında ancak gülmek lazım geldiğini söylemişlerdir. Gazeteye gelen pek çok Ermeni vatandaşı gazete yönetiminden bu olayın protesto edilmesini istemiş ve Türkiye'deki Ermeni cemaatinin her Türk ferdi ile aynı haklara sahip olduğunu tüm dünyaya duyurmuşlardır. Yapılan teşebbüsü de çok gülünç ve çocukça bulduklarını da dile getirmişlerdir. *Cumhuriyet* de aynı gün "Acayip Muhtıra İstanbul Ermenileri hayret ve teessür içinde kaldı" haberinde Ermeni cemaatinden tanınmış kişilerden Vahram Keseryan'ın, tüccar Leon Kasabyan'ın, Pangaltı Lisesi Müdürü Kürkçüyan'ın Ermeni hastanesi hekim ve idare heyeti reisi Dr. Peştemalcı'nın görüşlerine yer vermiştir.

Marmara ve Jamanak'ın yaşanan olaylar karşısında nasıl bir tavır aldıklarını *Cumhuriyet* ve *Tasvir*'den okumak mümkündür. *Tasvir*, Ermenice yayımlanan

⁹ Türkiye'deki tüm Ermenilerin dini lideri olan Ermeni Patrikhanesi piskopos vekili Kevork Aslanyan da yaşananlar karşısından şu cümleleri dile getirmiştir: "Ben Ermenilerin ruhani reisiyim. Onun için diğer işlerine ve siyasete karışmam. Fakat dini işlerimizi cumhuriyet kanunlarının bahşettiği haklarla tam bir serbesti ve hürriyet içinde yaptığımızı salahiyyetle söylemeliyim. Daimi huzur ve emniyet içinde çalıştık ve dua ettik. Ermeni vatandaşlar her zaman rahat ve huzurlu kalble kiliselerine gidiyorlar, dini vazifeleri yapıyor ve aynı emniyet ve huzurla günlük işlerinin başına ailelerinin arasına dönüyorlar" (*Tasvir*, 10 Mayıs 1945).

¹⁰ Ermeni cemaati meclisi umumi reisi doktor Andre Vahram'ın açıklaması şöyledir: "Türkiye'de yaşayan tek bir Ermeni tasavvur etmiyorum ki, böyle bir teşebbüse inanabilsin. Evvela milli Ermeni komitesi ne imiş? Bizim böyle bir teşekkülden haberimiz yok! Sonra, Türkiye'deki Ermeni namına konuşanlar kimlerdir ve bizim hesabımıza müracaat etmek, teşebbüste bulunmak salahiyyetini kimden almışlardır? Bence, bu teşebbüsün gazetelerimizde yer bulması, memlekete yayılması bile yersiz ve lüzumsuzdur. Şayet bizim bir şikayetimiz ve arzumuz olursa, müracaatımız San Franciscoya değil, Ankaraya yaparız. Çünkü cumhuriyet kanunları bu hakkı hepimize vermiştir. Ben şahsen her vatandaş gibi, arzumu veya şikayetimi cumhuriyet hükümeti makamlarına bildirdim ve icap ederse, göğsümü gere gere yine bildiririm. Efkâr-ı umumiyyeyi bulandırmak için yapılan bu teşebbüsü hepimiz takbih etmeliyiz" (*Tasvir*, 10 Mayıs 1945).

Marmar'nın bu mevzua dair baş makalesinden alıntı yapar (10 Mayıs 1945):

Aklı selim sahibi hiçbir Ermeninin bu gibi teşebbüste bulunacağını zannetmiyoruz. Türkiye Ermenilerinin namına müracaatta bulunduğu bildirilen Ermeni milli komitesinin adını da ilk defa olarak duymaktayız. Hariçte kimsenin bizim Türkiye Ermenileri namına söz söylemeye veya müracaata bulunmağa hakkı yoktur. ...Biz maziden aldığımız dersle dostlarımızı ve düşmanlarımızı öğrendik.

Cumhuriyet her iki gazetenin de görüşlerini sütunlarına taşır (*Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1945):

Şehrimizde çıkan Ermenice *Jamanak* gazetesi diyor ki:

Büyük bir hayretle öğrendik ki Amerikadaki milli Ermeni komitesi (?) tarafından San Francisco konferansına saçma bir muhtıra verilmiştir. Biz Türkiye'de yaşayan Ermeniler *Cumhuriyet* Türkiye'sinin insaniyetperver kanunlarının nimetlerine hiçbir din ve milli fark gözetilmeksizin mazhar oluyoruz. San Francisco'da adil bir harb sonu dünyası kurmağa çalışan San Francisco konferansının bu saçma muhtıraya lazım gelen cevabı vereceğinde hiçbir tereddüdümüz yoktur.

Ermenice *Marmara* gazetesi de şöyle söylüyor:

Türkiye Ermenileri namına San Francisco konferansına bir muhtıra verildiğine dair bu sabah verilen haber bir bomba tesiri yaptı. Katiyetle beyan edecek vaziyetteyiz ki bütün Ermeniler bu haberi büyük bir hayretle karşılamışlardır. Zira Türkiye Ermenileri siyasetle iştilal etmemektedirler. Türkiye Ermenileri Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır. Müşterek muameleye tabi bulunmaktadırlar. Hiçbir tazyik veya müşkülât mevzubahis dahi olamaz. Bu sebeple Türkiye Ermenileri verilen haberi hayretle karşılamakta, buna Ermenilerin rahatını bozmak isteyen bazı Ermeni düşmanlarının yeni ve gülünç teşebbüsü olarak telakki etmektedirler.

Jamanak, *Marmara* ve *Nor Lur*'da çalışan Ermeni yazar Zaven Biberyan, öz yaşam öyküsünde 1945 yılındaki Eçmiadzin'de toplanan Ermeni Konsili'ne İstanbul Patrik Vekilinin yanında patrikhane sekreteriyle birlikte *Jamanak* çalışanı ve şair Toros Azadyan'ı da götürdüğünü ve tarihte ilk defa İstanbullu bir gazetenin Sovyet Ermenistan'a muhabir gönderdiğini anlatır. Biberyan, Toros Azadyan'ın İstanbul'a döndüğünde çektikleri onca zulümden sonra Ermeniler için vaat edilen topraklar haline gelen Ermenistan'a yaptığı yolculuğu *Jamanak*'ta aylarca anlattığını söyler. Gazetenin bu sayede muazzam bir yükselişe geçtiğini, normalde 1000-1500 olan tirajının 3500'lere ulaştığını ve bunun çok büyük bir sayı olduğunu belirtir. *Marmara*'nın tirajı ise 500-700 civarındadır. Biberyan, *Jamanak*'ın yükselişinin ikinci bir nedeni olarak da kendisinin kamuoyunu sürekli sarsan yazıları olduğunu iddia eder.¹¹ Anılarında İstanbul Ermeni basınının iki önemli gazetesi olan *Jamanak* ile *Marmara* arasındaki rekabeti aktarıırken Biberyan, basın tarihi ile ilgili önemli bilgiler verir. *Marmar*'nın sahibi Suren Şamlıyan'ın Türk dostu ve ajanı olarak bilindiği için Ermeniler tarafından

---

¹¹ Biberyan'ın 1945 yılının sonuna kadar *Jamanak*'ta yetmiş dört makalesi yayımlanmıştır (Biberyan, 2021, s. 322).

hoş karşılanmadığını, *Jamanak*'ın ise İngiliz yanlısı olduğunu ve Sovyet Ermenistan'ının yanında durduğunu belirtir. Ayrıca *Jamanak* savaş sırasında da darbe üstüne darbe almıştır. Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından basımı durdurulmuş, gazetecileri Emniyet'in odalarına götürülmüştür. Suren Şamlıyan ise polis muhbiri olmakla itham edilmiştir (Biberyan, 2021, ss. 321-324).

Zaven Biberyan, *Jamanak*'ta çalışırken sol düşüncenin kendisine daha sempatik görüldüğünü ve siyasi mücadelenin *Jamanak*'ta yasak olmasından dolayı Ermeni cemaati çevresindeki kavgasının ve ufak tefek azınlık meselelerinin kendisini tatmin etmediğini yazar. Biberyan öz yaşam öyküsünde Sovyet Ermenistan'a göç çağrısının kendisi, Türkiye'deki Ermeni cemaati ve basını için ne anlama geldiğini açıklar. Ona göre; Sovyetler Birliği'nin diasporadaki Ermenileri kabul etme kararı Ermeni cemaatini silkelemiştir. Ermenistan devletine duyduğu özlemi dile getirir. Aslında çok uzun zamandır Ermeni toplumu için yazılan çizilen anavatana ulaşma fikri hayalinin gerçeğe döneceği heyecanını dile getiren bir anlatı içine girer (Biberyan, 2021, ss. 331-332):

(...) Hayalimizde ülküleşen o memleket fikri güzeldi. Üstelik devletin kurulmakta olduğunu, göçmenlerin beslendiğini, onlara iş verildiğini de biliyorduk. Oraya beş parasız, sırtımızda gömlekle de gitsek, sokaklarda acımızdan ölmeyeceğimiz kesindi; sokakta kalmak, açlıktan ölmek, Ermenistan'da böyle şeyler olmazdı. Gerisi çok da mühim değildi, bir şekilde başımızın çaresine bakardık...

Türk basınında San Francisco Konferansı'yla başlayan Ermeni Sorunu ile ilgili tartışmalar Kasım ayında Stalin'in imzasıyla yayımlanan Sovyet Ermenistan'a göç çağrısıyla daha da alevlenecektir (Biberyan, 20021, s. 331):

Bütün cemaat zenginiyle fakiriyle, Ermenistan'a göç etmek için ayağa kalktı. Türk basını tepkisi koydu. Hararetle. Şüphesiz yukarıdan bir işarete itaat ederek. Sistematik bir kampanya başlatıldı. Her sabah, herhangi bir gazeteyi açtığınızda illa ki Ermenilerin taleplerinden, Ermeni halkından, İstanbul topluluğundan, ülkelerine gönderilme isteklerinden söz eden bir manşet, bir makale, bir eleştiri ile karşılaşıyordunuz. İğneleme, hakaret, tehdit, hepsi bir aradaydı. Ama hiçbir şey kâr etmiyordu: Ermeniler kaydolmak için SSCB Konsolosluğu'nun önünde kuyruğa giriyorlardı...

Türkiye Ermeni cemaatinden resmî olarak kimse Sovyet Ermenistan'ına göç etmemiştir (Bali, 2001, s. 362). Bu bilgiyle ilgili olarak Ankara İngiliz Büyükelçiliği'nin tuttuğu raporda İstanbul'daki Ermeni cemaatinin Sovyetler Birliği'nin Sovyet Ermenistan'ına göç çağrısına ne ölçüde katıldığına dair çelişkili raporların kendilerine ulaşmaya devam ettiğini ve raporlarda başvuruların sayısının yüz ya da ikiye kadar düştüğü belirtiliyor. Kamuoyunda yer alan başvuru sayısının abartıldığının vurgulandığı arşiv belgesinde bu sayının İstanbul'daki 52 bin kişilik Ermeni nüfusunun beş binine karşılık gelebileceği ifade ediliyor (FO, 371-59246, 24 Aralık 1945). Amerika Birleşik Devletleri de aynı tarihlerde İstanbul'da olan biteni yakından takip etmektedir. Amerikan arşiv belgesine göre de İstanbul'daki Sovyetler Birliği Konsolosluğu Rusya'ya göç etmek isteyen dört bin Ermeni olduğunu iddia etmişse de listeler yayımlandığında bu

rakamın bin kişinin altında olduğu ortaya çıkmıştır (NARA, 867.00/12-2945, 29 Aralık 1945).

Türk basını Ermeni göç hareketine katılacak Türkiye Ermenilerinin kim olduklarını, onları göçe zorlayan motivasyonun ne ya da neler olduğunu merak etmektedir. *Cumhuriyet*, *Tasvir*, *Vakit* gazetelerinde çağrıdan sonra “Rusya’ya gitmek isteyen Ermeni Vatandaşlar/İstanbullu Ermeniler” başlığının altında Rus Konsolosluluğu’na yapılan başvurular aktarılır. Bu sayı başta artsa da sonra günden güne düşmüş hatta süreç içinde başvuruların pek çoğu geri çekilmiştir. Türk basınının Aralık ayı haberleri ve köşe yazılarında bu konu sıklıkla ele alınmıştır. Örneğin, 14 Aralık 1945 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki habere göre, haftada üç gün kabul edilen müracaatlarda yalnız isim ve adres alınmaktadır. İleride gitmek isteyenlerden bir beyanname doldurmaları istenecek ve yazılanların sayısı belli bir düzeye ulaştıktan sonra muhtemel bir Sovyet vapuru ile nakledileceklerdir (*Cumhuriyet*, 14 Aralık 1945). *Vakit* gazetesi diasporadaki gelişmeleri de sütunlarına taşır. Tahran’daki Rus Büyükelçiliği İran’da bulunan 80 bin Ermeni’nin büyük bir kısmının Ermenistan’a gideceğini düşünmektedir. Yine savaştan sonra Türkiye’den ayrılarak Suriye, Mısır ve Lübnan’a yerleşmiş olan 50 bin Ermeni göçe hazırlanmaktadır (*Vakit*, 8 Aralık 1945).

Vakit gazetesi yazarlarından Asım Us, “Türkiyedeki Ermeniler” başlıklı köşe yazısında 16 Aralık 1945 tarihine kadar müracaat edenlerin sayısının iki yüze yaklaştığını ve başvuruların işsiz Ermeniler olduğunu açıklar (Us, 16 Aralık 1945). 25 Aralık’ta ise Asım Us, Moskova hükümetinin yabancı memleketlerdeki Ermenileri emperyalist siyasetlerine alet etmek için Rusya’ya çağırdığını belirterek, Türkiye Ermenileri arasında da göç için Rusya’nın İstanbul konsolosluluğuna bazı başvuruların olmasının yeniden bir Ermeni Sorunu’nun uyandırılmak üzere olduğunu gösterdiğine dikkat çeker. Bu arada Sovyet Ermenistan’a göçmek isteyenlerin işsiz güçsüz kimseler ile macera arayan kişilerden ibaret olduğu vurgusunu da yapar. Asım Us yazısında, Zaven Biberyan’ın *Nor Lur*’da çıkan “Türkiyede Ermeniler müsavi muamele görmüş olsalardı hiçbir ermeni gitmezdi” sözlerini de eleştiri yağmuruna tutar. Yazısını şöyle sürdürür (Us, 25 Aralık 1945):

(...) Moskovadan Ermenilere hitap eden davetin sadece insani bir his eseri olduğuna inanacak derecede safdil olamayız. Harpten yeni çıkan Rusya kendi memleketinde yardım istiyen milyonların dertlerine derman bulamazken dünyanın dört köşesinden yardım vaadi ile Ermenileri hududları içerisine çağırmasındaki siyasi tahrik maksadı açıktır ve acı olan hakikat şudur ki bu tahriklere hala alet olmak isteyen ermeniler vardır.

Bu vaziyette bize düşen söz ermeni aydınlarını akıl ve insafa ve basirete davet etmektir. Zira geçmişteki tecrübe biraz gözden geçirilirse yabancıların tahriklerine alet olmakla Ermenilerin Türkler kadar kendileri zarara uğrayacakları pek açık görülür.

Türk basını, Ermeni basınından yaşananlar karşısında suskun kalmamaları ister. *Jamanak* ve *Marmara* sıklıkla Türkiye’de yaşayan herkesle eşit haklara

sahip olduklarını, Cumhuriyet döneminin kendilerine sağlamış olduğu tüm imkânlardan yararlandıklarını dile getirir. Türk basını bu gazetelerin vermek istedikleri mesajı kendi sütunlarında yayımlar. Örneğin 26 Aralık 1945 tarihinde *Vakit* gazetesinde *Jamanak* gazetesinin açıklamasını okuruz. “Türk Ermenileri vatandaşlık vazifelerini yapmağa hazırdır” başlığının altında konu ile ilgili düşünceler şu şekilde ifade edilir (*Vakit*, 26 Aralık 1945):

Türk Ermenileri asırlar boyunca olduğu gibi cumhuriyet devrinde de bu memlekette şerefli insanlar halinde yaşadılar ve yaşamaya devam etmektedirler.

Ne beşinci kol söylentileri ne yabancı memleketlerdeki komitelerin istekleri ne de muhaceret işleri Türk Ermenilerinin şerefine ve vazife birliğini şüphe altında bırakamaz.

Harbin en buhranlı günlerinde beşinci kolun büyük küçük ajanları veya sanıkları şüphe üzerine ve haklı olarak tecrit edildikleri arada, bunlar arasında tek bir Ermeninin bulunmadığına içten gelen bir gururla muttali olmuştuk.

Aynı surette gazetecilerin geçen Eylül ayı toplantısında Başbakan Saraçoğlunun: Hükümet Ermeni vatandaşların bağlılık hislerinden ve samimiyetinden memnundur yolundaki ifadesini de gazetemizde büyük bir tahassüsle belirtmiştik.

Ermeni komşusuna itimat etmeyen tek bir Türk yoktur ve bu itimadı suiistimal etmiş olan tek bir Ermeni de yoktur.

Türk Ermenilerini bu memleketin paylaşmamış ve acılarına iştirak etmemiş olmakla hiç kimse itham edemez.

Ermeni karakterinde kahpeliğin ve riyakarlığın yeri yoktur. Türk Ermenileri, daima olduğu gibi her hangi ahvalde kendilerine düşen bütün vatandaşlık vazifelerini 19 milyon Türk vatandaşları gibi tamamen ifaya hazırdırlar.

İnönünün sözlerini tereddütsüz tekrarlıyoruz.

Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz.

Ankara İngiliz Büyükelçiliği'ne göre Türkiye'de başvuru yapan Ermenilerin neredeyse tamamının Gregoryen olduğu, Ermeni Katolik Patriği'nin hangi yolu izleyeceği konusunda Vatikan'dan talimat beklenildiği bilgisi yer alıyor. Gregoryen Patriğinin seçilmesi için Eçmiadzin'e giden heyetten bir üyenin dönüşte *Jamanak*'ta Sovyet Ermenistan'da yaşam koşullarını öven birkaç dizi makale yayımladığı ve böylece Sovyet davetine karşılık verilmesi gerektiği ifade ediliyor. Raporda ilginç bir nokta da Sovyet Ermenistan'a davetin gazeteciler aracılığıyla değil, birkaç kişiye mektup aracılığıyla iletildiğinin belirtilmesidir. Göç edeceklerin Sovyet Konsolosluğu'na başvururken, ailelerine ilişkin tüm ayrıntıları ve eşyalarının envanterlerini vermeleri gerektiği ve söz konusu kişilerin Türkiye'deki tüm mal varlıklarını da terk edebileceklerine dair güvence sunmak zorunda olduğu uyarısı yapılıyor (FO, 371-59246, 24 Aralık 1945).

Paris'te Rusça yayımlanan *Posledni Novosti* gazetesinin 1945 yılının Eylül sayılarında Ermenistan'da Ermeni muhacirler için genel af ilan edildiği haberi yer alır. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Reisi Sahak Der Gabriyelyan,

Avrupa'daki Ermeni muhacirlerin Sovyet Ermenistan'a dönmesini sağlamak için Paris'e gelmiştir. Haber, Ermenistan Cumhuriyeti'nde mali durumun kötü olduğu ve merkezden gelen yardımların da Stalin tarafından kesildiği ve göç edeceklere zenginler tarafından maddi yardımda bulunacakları bilgisi yer alır. Gazete, Gabrielyan'ın Ermeni teşkilatlarının en varlıklılarından olan Ermeni Cemiyeti Hayriye ve Ermeni Cemiyetlerinin Birleşmesi cemiyetlerinden yardım almış ve Paris'teki Ermeni burjuvazisinin konuğu olmuş, Gülbenkyan'ın desteğini almıştır. Söz konusu örgütler "fakir Ermenilerin" vatana dönmesi için yardım vaadinde bulunmuşlardır. İlk olarak Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan 6 bin Ermeni'nin gönderilmesine karar vermişlerdir. Gabrielyan, Sovyet Ermenistan'ına sadece amele ve köylülerin gidebileceğini, aydınların siyasi muhacir olduklarından genel af kapsamına giremeyeceklerini belirtmiştir. Böylece genel affın sadece amele ve köylüler için olduğu ortaya çıkmıştır. Ermeni teşkilatları, göçmenleri Batum'a kadar taşıyacaklar oradan sonra tüm yol ve diğer masraflar Sovyet Hükümetine ait olacaktır (BCA, 030-10-0-108-715-15).

19 Ekim 1945 tarihinde New York'ta yayımlanan *Daily Yorker* gazetesi, Haziran ayında Sovyet Ermenistan'ında gerçekleşen Ermeni Kilise Kongresi'ne katılan üç delegenin izlenimlerini haber yapmıştır. Konsey Başkanı Bedros Terzian Sovyet Ermenistan'ındaki iyi hayat şartlarına, din serbestisine ve gelişen ekonomiye ilişkin olumlu açıklamalarda bulunurken İran, Ortadoğu, Yunanistan ve heyetin uğradığı diğer memleketlerde yaşayan Ermenilerin acıklı durumu arasındaki tezatlığa dikkat çekmiştir. Habere göre, Bedros Terzian Sovyetler Birliği'nin birer Ermeni ili olan Kars ve Ardahan'ın iadesi için Türkiye hükümetinden taleplerde bulunduğunu ve Türkiye tarafından gasp edilen diğer Ermeni illerinin de iadesini isteyeceğini açıklamıştır. Ayrıca Terzian, Sovyet Ermenistan'ın Yunanistan'da bulunan 100 bin aç ve perişan Ermeni'yi memnuniyetle kabul etmeye hazır olsa da anavatana dönmek isteyen tüm Ermenileri besleyebilecek güçte olmadığını belirtmiştir. Önemli olan Türklerin elinde bulunan ve Ermeni topraklarının onda dokuzunu teşkil eden yerlerin Sovyet Ermenistan'ına katılmasıdır. Heyet üyelerinin yapmış olduğu açıklamalara göre Türklerin elinde bulunan Ermeni toprakları bereketli ama metruk durumdadır. Onlara göre bu topraklarda yaşayan Ermeni halkı ya toptan katledilmiş ya da başka yerlere sürülmüştür. Açıklamada heyet üyelerinin Wilson Prensipleri'ne ve adalet kurallarına göre müttefik taraftarı olan Ermenilerin anavatana kavuşmaları en doğal haklarıdır. Tarafsız olduğunu iddia eden ama savaş boyunca Nazilere hizmet etmiş olan Türklerinse hiçbir taleplerine itibar edilmemelidir (BCA, 571/35271-138715-237, 19 Ekim 1945).

1945 yılının Aralık ayı boyunca Türk basını Ermenistan'a göç hareketini değerlendiren pek çok yazı kaleme almıştır. Dönemin önde gelen *Cumhuriyet*, *Tasvir*, *Son Telgraf*, *Haber Akşam Postası*, *Yeni Sabah*, *Tanin*, *Vakit*, *Ulus* Ermeni göçü ile ilgili genel olarak eleştirel bir yayın politikası benimsemişlerdir. Rifat Bali bu konuyla ilgili çalışmasında Türk basının bu göç hareketini Türkiye'ye karşı yapılan "sadakatsiz" ve "nankör" bir davranış olarak değerlendirdiğinin altını çizer. *Tasvir* başyazarı Cihan Baban, Sovyet Konsolosluğu herhangi bir

ilan vermediği halde Erivan'a gitmek isteyen insanların nasıl toplandıklarını sorgulamıştır. İlk gün 30, ikinci gün ise 160 kadar Ermeni'nin adlarını kaydettirdiklerini ve bu kişiler yeterli sayıya ulaşıncaya da bir gemi aracılığıyla Sovyet Ermenistan'ına gidecekleri bilgisinin paylaşıldığına dikkat çeker. Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilerin kimler olduğu bilgisi Türk basınının merak ettiği konular arasındadır. *Yeni Sabah*'a göre; konsolosluk önünde bekleyenler fakir kadınlar, hiçbir işi olmayan fakir erkekler, gençler ve çocuklardır. Ekrem Uşaklıgil, Ermeni basınından beklenen tepkinin gelmemesinden şikâyetçidir. Türk basınında Ermenilerin "Beşinci Kol" olduğu hatırlatması bile yapılır (Bali, 2001, ss. 356-362).

Anadolu coğrafyasında olan biteni yakından takip eden İngilizler, Türk basınının ve Türklerin göç projesini nasıl karşıladığını şöyle değerlendirir (FO, 371-59246):

Türkler, Sovyet davetini bir husus dışında oldukça sakin bir şekilde karşılıyorlar. Türkiye'den ayrılma isteklerini dile getiren Ermenilerin vakit kaybetmeden ayrılmalardan endişe duyuyorlar. Hatta bazı Türk gazeteleri daha da ileri giderek, bu Ermenilerin Sovyet Başkonsolosluğu'na kaydolmakla Türkiye'ye sadakatleri olmadığını gösterdiklerini ve bu nedenle bir süre sonra yeterince büyük bir konvoy oluşturulana kadar İstanbul'da dolaşmalarına izin verilmemesi gerektiğini iddia ediyor. Türk hükümeti kendi adına İç İşleri Bakanlığı'nın ülkeyi terk etmek isteyen Türk vatandaşlarının pasaportlarının mevzuata uygun olarak hazırlanması ve gerekli seyahat kolaylıklarının sağlanması için yerel karakolları aramalarının tavsiye edilmesine dair bir duyuru ile yetindi.

1945 yılında İstanbul'da önde gelen Ermenice gazeteler *Jamanak*, *Marmara*, *Nor Lur* ve *Nor Or*'dur. Sovyet Ermenistan'ına göçü destekleyen yazılarıyla *Nor Lur* dikkat çekici olacaktır. Sol görüşlü olan bu gazetenin sahibi Vahan Toşigyan'dır. 1946 yılının başından itibaren de Zaven Biberyan, Toşigyan'ın hastalığından dolayı gazetenin fiili yöneticisidir. Biberyan'ın göç hareketini destekleyen yazıları sadece Türk hükümeti ve basınının değil, İngiliz hükümetinin de dikkatini çekecektir. İngiliz arşiv belgesine göre; Türkiye'de göreceli bir basın özgürlüğünün olduğu bugünlerde yine de *Nor Lur* isimli Ermenice gazetede ki şaşkıncu bir yorumun yayımlanması ve gazetenin ceza almaması oldukça şaşkıncu bir durumdur. *Nor Lur*'a göre; Türkiye'deki Ermeniler, Türklerle eşit haklara ve özgürlüklere sahip olmadıkları için Sovyet Konsolosluğu'na başvurma konusunda haklıdır. Yine bu raporda İngiliz Büyükelçisi'nin Ermeni basını ile ilgili elde ettiği bilgi de yer almaktadır (FO, 371-59246):

Basın Ateşem bana, *Nor Lur*'un İstanbul'da yayımlanan üç Ermeni gazetesinden en önemsiz gazete olduğunu bildirdi. Haftada bir ya da iki kere çıkan, sahibi 80 yaşında, tirajı 400 olan bir gazete. Sahibi ile birlikte, askerlik hizmetinden kaçan ve editör yardımcısı olarak çalışan genç bir Ermeni var. O gazetenin gerekli finansmanını sağlıyor.

Nor Lur'un "bunlar (göç etmek için Sovyet Konsolosluğu'na başvuranlar) Türkiye'de çalışmak için serbest sahalara bulmuş olsalar ve Türklerle müsavî (eşit) hukuka malik bulunsalardı şüphesiz Ermenistan'a gitmezlerdi" yazısı, Pe-

yami Safa, Asım Us, Abidin Daver, Hüseyin Cahit Yalçın tarafından sert bir dille eleştirilir. *Jamanak* ve *Marmara* da Ermenilerin beşinci kol oldukları söylemini reddeden yazılar kaleme alır (Bali, 2001, ss. 359-360).

1946 yılının ilk ayında Zaven Biberyan *Jamanak*'taki yazılarına son verip *Nor Lur*'da çalışmaya başlar. 22 Ocak 1946'da Sovyet Ermenistan'a göçü teşvik eden Zaven Biberyan'ın yazısını Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü Uzmanı Midhat Akdora şöyle aktarır (BCA, 030-01-0-0-101-623-4):

İşte böyle hayati bir anda, son dakikada dünya Ermeniliği karşısında birdenbire kurtuluş kapısı açılmaktadır. Bu, son ümit ve son fırsattır. Anavatan kaybolan evlatlarını kucağına çağırıyor. Zaman buna elverişlidir. Ermeniler ikinci cihan savaşı olaylarından kesin bir ders almışlardır. Bunun en sarih delili de, anavatanın bu davetine dünyanın her tarafında, zengin veya fakir, ihtiyar veya genç bütün Ermenilerin cinsiyet ve sınıf farkı olmaksızın milletçe topyekun hareketle cevap vermek üzere ayaklanmış olmalarıdır. Bu olay, Ermeni halkının olgunluğuna ve sağ duyusuna muhteşem bir delil olduğu kadar, Osmanlı devletinin dağılmağa başladığı sıralarda Avrupalı seyyahlar tarafından ekseriya hakir görülmüş olan Ermeniler hesabına bilhassa idealizm ve fikir yüksekliğine bir delil teşkil etmekte bulunmuştur.

Kurtuluş, istikbal ve idealizm bakımlarından en mükemmel ve elverişli olan bu fırsatı hiçbir Ermeni'nin kaçırmayacağına ve bu hayati imtihanı başarı ile geçireceğine eminiz.

Ve yine her hangi bir misafirperver memleketin Ermenilerin anavatanına muhacretlerine -kendisi için ne derece büyük bir kayıp olursa olsun- mani olmayacağını veyahut bunları gitmekten vazgeçirmek teşebbüsünde bulunmayacağına da aynı derecede eminiz.

Nor Lur 2 Şubat 1946'da Sovyet Ermenistan'a gitmek ve özellikle orada eğitim almak isteyenler için "hariçten muhaceret eden Ermenileri kabul ve iskân komitesine başvuru yapması gerektiğini" belirtir. Erivan'daki yerin adresi de okuyucularla paylaşılır.

Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü'nün 15 Mart 1946 tarihli raporuna göre, *Nor Lur* o günkü durumuyla artık tamamen Sovyet hükümetinin bir organı haline gelmiştir. Gazetenin iki temel yayın politikası vardır: 1. Doğrudan doğruya yabancı bir devletin (Sovyetler Birliği) lehine propaganda. 2. Komünist ideoloji ve görüşü yaymaya dönük yayın. *Nor Lur*'un sadece başlıklarının bile Erivan'da çıkan bir gazete hissiyatı uyandırabileceğini belirten Akdora, vakti zamanında gazetenin satışı olmadığı için yayımlanması durdurulmuş ve neredeyse imtiyaz hakkını kaybetme riski ile karşı karşıya kalmış olduğundan gazetenin arada bir birkaç nüsha çıkarıldığının altını çizmiştir. Akdora raporunda gazetenin Sovyet Ermenistan'a göç çağrısıyla birlikte yeni bir yol tuttuğuna ve hararetle bir neşriyata giriştiğine vurgu yapar. Raporunda gazetenin yazarı Zaven Biberyan'ın yazılarının *Nor Lur*'un tirajını tahmin edilemeyecek bir biçimde arttırdığı söylentisinin olduğu ve *Marmara*'nın sahibinin de *Nor Lur*'daki bu hareketlenmenin kendi gazetelerinin tirajını da etkilediği açıklaması yer alır. Akdora'ya göre, İstanbul Ermeni cemaatinin çoğunluğunu oluşturan sağduyulu ve ağırbaşlı zümreye hitap eden ve Türklüğe bağlılık gösteren yayın organı

Jamanak'ın tirajında herhangi bir değişiklik olmamıştır. *Marmara*'nın tirajının düştüğünü belirten Akdora, Sovyet taraftarlığının *Nor Lur*, *Marmara* ve *Nor Or* arasında paylaşıldığını ve bu hareketi takip eden kitlenin de şimdi *Marmara*'dan daha cüretkâr hareket eden *Nor Lur*'a rağbet gösterdiği yorumunda bulunur (BCA, 030-0-0101-623-6).

Başarısızlığa Mahkûm Göç Hareketi

Fransa'dan anavatana geri dönüş yapanların neredeyse tamamı Sovyet Ermenistan'ı 1950'lerin başında terk etmiştir. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir: Stalin'in propagandasını yaptığı hiçbir şeyin gerçek olmaması, yetkililerin sorumsuz davranışları, yerli halkla göç edenler arasındaki gerilim (Laycock, 2016, s. 124).

İngiliz arşiv belgelerinden göç hikâyesinin akıbetini de öğreniriz. Erivan'daki Ermeni göçmenlerin durumları, Halep Konsolosu'ndan gelen rapora göre hiç de iç açıcı değildir. İngiliz Doğu Sekreteri Mr. Dundas, Suriye Jandarma Genel Müdürü Albay Hrant'la Ermenistan'dan geri dönen olup olmadığı hakkında bilgi almıştır. Albay Hrant, Mr. Dundas'a Erivan'a giden Suriyeli Ermeniler arasında daha bir yıl dolmadan vatandaşlığından ayrıldıkları ülkeye kaçak yollardan geri dönenler olduğunu anlatmıştır. Albayın aktarımına göre; sekiz kişi Rusya tarafından kaçarak İran ve Irak üzerinden Suriye sınırını geçmişlerdir. Bu kişilerden en az ikisinin Şam'da olduğunu, kendisinin Halep'teki kişiyle görüşme yaptığını belirtmiştir. Görüşme sonunda yalın ayak ve perişan hâlde olan adamın, Sovyet Ermenistan'ındaki yaşam koşullarının imkânsızlığından söz ettiği, yetersiz barınma, işsizlik, yiyecek kıtlığı, düşük ücretlerin verildiği kayıtlara geçmiştir. Albay, geri dönen Ermenilerin, Rus yetkililerine teslim edilmeyeceğini de vurgulamıştır (FO, 371-67317, 27 Mart 1947).

Sovyetler Birliği'nin uyguladığı sıkı sansür politikası sonucu Sovyet Ermenistan'ında neler olup bittiği konusu herkesi meraka sürüklemiştir. İngiliz arşiv belgesi, Halep'ten Sovyet Ermenistan'ına doğru yola çıkan 8000 Ermeni'nin varış yerlerindeki yaşam koşullarının Ruslar tarafından nasıl manipüle edilerek dış dünyaya aktarıldığı açıklaması vardır. Komünizm yanlısı *Yeprad* gazetesi Halep'ten ayrılıp vaat edilen Hayastan topraklarına gelenlerin mutlu kaderini coşkulu sözlerle anlatan düzinelerce mektup yayımlamıştır. Bilinçli bir biçimde Ermenistan'daki yaşam koşulları gazete aracılığıyla olumlu şekilde gösterilmektedir. Belge, Rus sansüründen kaçmayı başarabilen Halep'e ulaşan mektupların da olabileceğini; ama kimsenin Ermenistan'daki akrabalarını ya da kendilerini Rusların misillemelerine maruz bırakmaya cesaret edemediklerini vurgular. Yine Suriye'deki pek çok Ermeni geçen yıl Ermenistan'a göç eden ak-raba ve arkadaşlarından mektup almış olsalar da söz konusu mektuplarda kişisel bilgilerin yer aldığı, oradaki durum hakkında kimsenin herhangi bir yorum yapmadığı; ama Suriye'de kalanların, Erivan'a göç edenlerin yaşamları hakkında endişelerinin arttığı bilgisi verilir (FO, 371-67317, 27 Mart 1947).

Akrabalarına Sovyet Ermenistan'ına geri dönüp dönmelerini gizli bir kodla söyleyen fotoğrafın hikâyesi hem geri dönüş anlatılarında hem de cumhuriyet ve diaspora topluluklarındaki popüler anekdotlarda sıklıkla tekrarlanır. Ülkesine geri dönen Fransız Albert Andonian'ın fotoğraf hikâyesinin versiyonu mizahi bir anlayışla aktarılır. Andonian, kuzenine Sovyet Ermenistan'ına vardığında oradaki durumun iyi olup olmadığının anlaşılabilmesi için kendisine bir fotoğrafını göndermesini söylemiştir. Kuzeni yolladığı fotoğrafta oturuyorsa koşulların kötü olduğunu ve Sovyet Ermenistan'ına gelmemesi anlamına geleceğini söylemiştir. Ayakta ise koşulların iyi olduğu ve anavatana geri dönmesi gerektiğini bildiriyor olacaktır. Ancak kuzeninin kendisine yolladığı fotoğrafta kuzen oturmuyor kanepede yatıyordu. Kuzenin kendisine vermek istediği mesajı anlamayan Fransız Albert Andonian, Sovyet Ermenistan'ına gelmiş ve hatasının sonuçlarına da katlanmak zorunda kalmıştır (Laycock, 2016, s. 130).

Yine İngilizler'in göç hareketi hakkında tuttuğu bir rapor, Halep'te yayımlanan *El Taqqdum* gazetesindeki Türkiye üzerinden Halep'e gelen bir Ermeni ile yapılan röportajın önemli noktalarını kaydetmiştir. Sovyet Ermenistan'ından kaçan bu kişi kendisiyle beraber on sekiz Ermeni'nin Rus-Türk sınırından kaçmaya çalıştıklarını; fakat on üçünün yakalandığını ve muhtemelen Ruslar tarafından vurulduğunu, o ve dört arkadaşın ise Türkiye'ye kaçmayı başardıklarını ve Türk yetkililerin kendilerine iyi davrandığını, yine yetkililer tarafından Nisibin (Nusaybin), Maraş ve Adana'ya götürülerek Sovyet Ermenistan'ındaki deneyimlerini o bölgede yaşayan Ermenilere anlatmalarının istendiğini belirtiyor. Arşiv belgesine göre; Türkler, bu kişileri Rus karşıtı propaganda için kullanmışlardır. Daha sonra da Türklerin bu kişileri Suriye sınırına yakın bir yerde serbest bıraktıkları belirtiliyor. Söz konusu beş kişiden ikisi Beyrut'a; diğer ikisi Şam'a gitmiş, bir kişi de tutuklanmıştır. Tutuklanmadan önce bu kişi *El Taqqdum* gazetesini muhabiri ile de röportaj yapmıştır. Bu Ermeni'nin anlattıklarına göre, Sovyet Ermenistan'ındaki ekmek tayını haftada yalnızca 600 gramdır; işçiler günde 8 saat aralıksız çalışmaktadır; Ermenilere ödenen ücret haftada 20 ila 30 ruble arasındadır ve bu bir kişinin neredeyse hiçbir şey satın almamasına neden olan bir ücrettir; giysiler çok azdır ve birçok insan da ayakkabısızdır. Krikor Qabagyan isimli Suriyeli Ermeni, belgeye göre, Suriye'ye yasadışı yollardan girmekle suçlanacak, bir ay hapis cezasından sonra Sovyet yetkililere teslim edilecektir. Belge, 'Kaçak Ermeni'nin başına gelenleri "Sovyet Rusya'dan kaçan herkes için üzücü bir kader" olarak değerlendirmektedir (FO, 371-67317, 27 Mart 1947).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet Birliği'nin, diasporadaki Ermeni örgütlerinin başlattığı/desteklediği Ermenistan'a göç politikası başarısızlıkla sonuçlandı. Bu politikaya farklı neden ve beklentilerle taraf olan devletlerin, politik örgütlerin hemen hepsinin hedefinde Türkiye'yi zor duruma sokmak ve ondan taviz koparmak vardı. Diaspora Ermenileri bu hedef için sadece bir araç olarak kullanıldı. Beklentilerin farklılığı, bunları gerçekleştirecek siyasal, ekonomik, askeri

gücün olmaması, doğal olarak başarısızlığı getirdi. Bunun birinci nedeni ortaya çıkan yeni dünya düzeni oldu. Sovyetler Birliği, çevresine kurmaya çalıştığı güvenlik çemberini yaygınlaştıramadı. Girişimleri, müttefikler arasında duyulan güvensizliklerin getirdiği ortamda başarısız kaldı. Bunda Sovyetler Birliği'nin isteklerine karşı Türkiye'nin gösterdiği direnç de rol oynamıştır. Sovyet istekleri 1925'ten beri var olan güveni sarsmıştır. Bu süreçte Türkiye de ulusal bağımsızlığına dönük tehditleri savuşturmaya kararlı olduğunu ortaya koymuştur. Sovyet politikasının başarısızlığının diğer nedenleri; Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, Sovyet Ermenistan'ındaki yaşam koşullarındaki zorluklar ve göçü politik amaçlar için araç olarak kullanma çabalarıdır.

İngiliz arşivinde bulduğumuz FO, 371-67317 kodlu belgenin bir kere daha açıkça gösterdiği gibi diasporadaki Ermeni örgütlerinin temel hedefi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında da Büyük Güçler'in desteği ile Türkiye'den toprak koparmaktır. Bu politikanın başarısızlığına rağmen isteklerini ısrarla sürdürmektedirler. Yaşamlarını zor koşullarda devam ettiren diaspora Ermenilerinin daha da zor koşullara sürüklenmesi bu politikaları uygulayanların çok da umurundaymış gibi görünmemektedir. Yaşananlar bu insanlar için umut kırıcı olduğu gibi gittikleri yerde onlara uygulanan baskı politikaları da mutsuzluklarını arttırmıştır. Gelişmelerde öngörülü davranan ve Türkiye Ermenilerini bu gelişmelerden korumaya çalışan Türk hükümeti, Türk ve Ermeni basını olmuştur. Türk basını yaşananları yakından izlemiş, endişelerini sesli dile getirmiş ama çoğu zaman da doğru teşhis koyarak kamuoyu için gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. Ermeni basını kendi çeşitliliği içinde farklı bir tutum sergilese de Türkiye'deki Ermeniler kendilerini yanlış yönlendirmeye çalışan Ermeni sivil toplum örgütlerinin yönlendirmelerine uymadan bu süreci Türk basını ile diyalog halinde atlatmışlardır.

Kaynakça

- Alemdar, K. (2001). Anadolu Ajansı (1920-1980) devlet propaganda örgütünün gelişimi. K. Alemdar (Der.), *İletişim ve Tarih* içinde (ss. 99-200). Ümit Yayınevi.
- (2014). Tan Olayı ve Zekeriya Sertel'in ABD'ye iltica girişimi. *İletişimin devrim yılları Hıfzı Topuz'a armağan* içinde (ss. 19-51). Hiperlink Yayınları.
- Alajaji, S. A. (2019). *Sılaya giden yol: Ermeni diasporasında müzik* (A. Çavdar, Çev.). Aras Yayıncılık.
- Archer, I. C., Ferris, R. J., Holger, H. H., & Travers, E. T. (2021). *Dünya savaşı tarihi* (C. Demirkan, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ariğ, S. A. (2011). İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği'nin yeni Ermenistan kurma girişimleri. *Bilgi*, 59, 31-52.
- Armaoğlu, F. H. (2004). *Yirminci yüzyıl siyasî tarihi 1914-1995*. Alkım Yayınları.

Aydın, M. (2001). B. Oran (Der.), İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945. *Türk dış politikası* (Cilt 1) içinde. (ss. 399-475). İletişim Yayınları.

Bali, R. (Haziran, 2001). Ermenistan'ın "anavatana geri dönün" çağrısının diaspora Ermenilerine ve Türkiye'ye Etkisi. *Tarih ve Toplum*, 210, 356-362.

——— (tarih yok). *Cumhuriyet arşivleri belgelerine göre Türk Ermeni basını*. 16 Mayıs 2023 tarihinde http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/turk_ermen_i_basini.pdf adresinden erişilmiştir.

BCA, 030-01-0-0-101-623-4.

———, 571/35357-138982-3; 12.07.1945.

———, 030-10-0-0-108-715-15.

———, 030-0-0101-623-6.

———, 571/35271-138715-237, 19 Ekim 1945.

Biberyan, Z. (2021). *Mahkûmların şafağı*. Aras Yayıncılık.

Burçak, R. S. (1983). *Moskova görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve dış politikamız üzerindeki tesirleri*. Gazi Üniversitesi.

Boulgourdjian, N. E. (2019). Political uses of religion in complex contexts. The Soviet Republic of Armenia and the Armenian community in Argentina during the beginning of the Cold War. *Contemporanea*, 22(3), 363-382.

Cohen, R. (1996). Diasporas and the nation-state: From victims to challengers. *International Affairs*, 72(3), 507-520.

Cumhuriyet. (10 Mayıs 1945).

——— (31 Temmuz 1945).

——— (14 Aralık 1945).

Ebuzziya, Z. (7 Temmuz 1945). Kızıl Papazın hezeyanları. *Tasvir*.

Erdoğan, İ. (2003). *Poztivist metodoloji: Bilimsel araştırma tasarımı istatistiksel yöntemler analiz ve yorum*. Erk Yayınları.

FO, 371-48795-30 Haziran 1945.

———, 371-59246, 24 Aralık 1945.

———, 371-67317.

———, 371-67317, 27 Mart 1947.

Պևոյն Զ Նորասփռչւածսղի. (tarih yok) *Wikipedia* içinde https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B3%D6%87%D5%B8%D6%80%D5%A3_%D4%B6_%D5%86%D5%B8%D6%80%D5%B6%D5%A1%D5%AD%D5%AB%D5%BB%D6%87%D5%A1%D5%B6%D6%81%D5%AB.

- Glasneck, J. (2018). *Alman faşizminin Türkiye'deki propaganda faaliyetleri* (M. Çakır, Çev.).
- Güngör, H. (2021). Sovyetlerin Ermeni kartı: San Francisco Konferansı. *Gazi Türkiyat*, 28, 165-182.
- Güvenir, O. M. (1991). *İkinci Dünya Savaşında Türk basını*. Gazeteciler Cemiyeti.
- Hewlett Johnson. (tarih yok). *Wikipedia* içinde. https://en.wikipedia.org/wiki/Hewlett_Johnson.
- Hayrenadardz.org. (tarih yok). 1946-49. <https://hayrenadardz.org/hy/history/1946-49>.
- İlter, E. (1999). *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Köksav Yayınları.
- Koçak, C. (1986). *Türkiye'de milli şef dönemi:(1938-1945)*. Yurt Yayınları.
- Laycock, J. (2012). Armenian homelands and homecomings, 1945-9: The repatriation of diaspora Armenians to the Soviet Union. *Cultural and Social History*, 9(1), 103-123.
- Lundgren, S. (2020). Recension av Tsovin Nalbantian: Armenians Beyond Diaspora. *Babylon Nordisk tidsskrift for Midtøstenstudier*, 18(1), 96-97.
- Manka, G. (2008). *Anadolu Ajansı ve II. Dünya Savaşı*. Gazi Üniversitesi İletişim Yayınları 40. Yıl Kitaplığı.
- NARA, 867.00/12-2945, 29 Aralık 1945.
- Öztekin, H. (2016). *Tan: Serteller yönetiminde muhalif bir gazete*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Panossian, R. (2006). *The Armenians: From kings and priests to merchants and commissars*. Columbia University Press.
- Մելքոնյան, Զ. (2010). Սփյուռքահայրությունը և Հայկական հարցի լուծման խնդիրը (1945-1947 թթ.), *Պատմա-քաղաքական հանդես*, 2, 41-52.
- Seydi, S. (2003, Kış). Sovyetler Birliği'nin Ermeniler için başlattıkları 'anavatanına dönüş projesi', *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 8, 96-113.
- Sezgintürk, P. (2019). Travmanın nesiller arası aktarımı: Patrick Madiano ve post-bellek, *Turkish Studies Language and Literature*, 14(3), 1547-1559.
- Tasvir*. (10 Mayıs 1945).
- (29 Haziran 1945).
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (2014). *Dış siyaseti ve askeri stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*. İletişim Yayınları.
- Toker, M. (1971). *Türkiye üzerinde 1945 kabusu*. Akis Yayınları.
- Us, A. (16 Aralık 1945). *Türkiyedeki Ermeniler, Vakit*.

—— (25 Aralık 1945). Ermeni aydınlarını insafa ve basirete davet ediyoruz, *Vakit. Vakit.* (8 Aralık 1945).

—— (26 Aralık 1945). Jamanak diyor ki.

—— (27 Aralık 1945).

1946-1948 թվականների «Մեծ հայրենադարձություն». (tarih yok). *Wikipedia* içinde. wikipedia.org/wiki/1946-1948_թվականների_«Մեծ_հայրենադարձություն»#cite_ref-6

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayına ihtiyaç bulunmamaktadır.

Çıkar çatışması: Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansal destek: Finansal destek bulunmamaktadır.

Ethics committee approval: There is no need for ethics committee approval.

Conflict of interest: There are no conflicts of interest to declare.

Financial support: No funding was received for this study.

